

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ



ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Εναλλακτικές μορφές διακυβέρνησης και άσκησης πολιτικής:
μοντέλα διεύρυνσης των δημοκρατικών θεσμών»

ΟΛΓΑ ΤΣΙΓΓΙΑΟΥΡΟΓΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ, 2021

Τριμελής Επιτροπή

Δημήτρης Καλτσώνης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Κανάκης Λελεδάκης, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Όλγα Τσιγγιαούρογλου, 2021

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	6
Μέρος 1 ^ο Νεοφιλελευθερισμός, Οικονομική Κρίση και Δημοκρατία	9
Κεφάλαιο Πρώτο: Η μετάβαση στον Νεοφιλελευθερισμό	9
1. Ο νεοφιλελευθερισμός ως πολιτική και οικονομική θεωρία	9
2. Η υποβάθμιση των δημοκρατικών αξιών ως απόρροια της οικονομικής κρίσης και της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού	11
Κεφάλαιο Δεύτερο: Το παράδειγμα της Ελλάδος	14
Μέρος 2 ^ο Διευρύνοντας την Δημοκρατία	19
Κεφάλαιο Τρίτο: Διαφορετικές Προσεγγίσεις για την Δημοκρατία	19
1. «Αμφισβητώντας τον πυρήνα»: ριζοσπαστικές προσεγγίσεις για την δημοκρατία	19
2. Θεωρίες «συμμετοχικής» και «διαβουλευτικής» δημοκρατίας	24
Κεφάλαιο Πέμπτο: Εναλλακτικές πολιτικές και πολιτικά συστήματα διεύρυνσης και εμπάθυνσης των δημοκρατικών θεσμών	27
1. Πολιτικά εργαλεία και προϋποθέσεις για την επίτευξη ουσιαστικών επιπέδων εκδημοκρατισμού	27
2. Εθνική Κυριαρχία	29
3. Πολιτική Συμμετοχή	33
4. Κοινωνική Πολιτική	46
5. Το παράδειγμα της δημοκρατικής αυτονομίας στη Ροζάβα	55
Συμπεράσματα	69
Πηγές – Βιβλιογραφία	74

Περίληψη

Η νεοφιλελεύθερη διαχείριση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008 και η ανατροπή του μεταπολεμικού συσχετισμού δυνάμεων προς όφελος των ισχυρότερων οικονομικά και πολιτικά τάξεων είχε ως αποτέλεσμα τη διάβρωση των δημοκρατικών θεσμών, την υποχώρηση του κοινωνικού κράτους και την περαιτέρω όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Στον αντίποδα, στη δεδομένη ιστορική και πολιτική συγκυρία δημιουργήθηκαν και εδραιώθηκαν εγχειρήματα δημοκρατικής διακυβέρνησης, τα οποία εκκινούσαν από την εξυπηρέτηση των αναγκών των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων αλλά και την πληρέστερη ποιοτικά και ποσοτικά εμπλοκή τους στον πολιτικό βίο. Τέτοια παραδείγματα εναλλακτικής διακυβέρνησης εντοπίζονται στη Βενεζουέλα, την Κούβα, τη Βολιβία, και την περιοχή της Βορειοδυτικής Συρίας (Ροζάβα). Μέσω της συγκριτικής μελέτης των εν λόγω πολιτικών συστημάτων γίνεται εφικτή η ανάδειξη μιας σειράς πολιτικών πρωτοβουλιών σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο που επιτρέπουν την διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών, και σχετίζονται με την άσκηση κοινωνικής πολιτικής, την ενίσχυση των θεσμών συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, καθώς και την κατοχύρωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των εκάστοτε κρατών.

Λέξεις Κλειδιά: Νεοφιλελευθερισμός, Δημοκρατία, Οικονομική κρίση, Άμεση Δημοκρατία, Πολιτική Συμμετοχή

Alternative forms of governance and policy-making: models the expansion of the democratic institutions

Olga Tsingiaouoglou

Abstract

The neoliberal management of the global economic crisis of 2008 as well as the reversal of the post-war balance of power to the advantage of the economically and politically more powerful class resulted to the erosion of the democratic institutions, the shrinking of the welfare state and the further increase of social inequalities. In direct contrast, at this precise historical and political juncture there were created and established projects of democratic administration, which were based on the need fulfillment of the weaker social class as well as its quantitatively and qualitatively more complete involvement in the political life. These paradigms of alternative administration are to be found in Venezuela, Cuba, Bolivia and in the region of north western Syria (Rojava). Through the comparative research of the above-mentioned political systems a series of political initiatives in social and institutional level can be demonstrated, which allow the expansion of the democratic institutions, and are correlated with the exercise of social policy, the reinforcement of the citizens participatory institutions concerning the decision – making processes, as well as the enshrinement of the sovereign rights of each state.

Keywords: Neoliberalism, Democracy, Economic crisis, Direct Democracy, Political participation

Εισαγωγή

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εγκαινιάστηκε μία νέα περίοδος οικονομικής ανάπτυξης για την πλειοψηφία των κρατών της δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Το πρόγραμμα “New Deal” στις ΗΠΑ έθεσε τις βάσεις για την εφαρμογή μίας σειράς παρεμβατικών πολιτικών εκ μέρους των εθνικών κρατών, βασισμένων στις οικονομικές θεωρήσεις του κεϋνσιανισμού, με σκοπό την αποτροπή μίας νέας οικονομικής κρίσης, όπως εκείνης της δεκαετίας του 1930, καθώς και την αντιμετώπιση των υψηλών ποσοστών ανεργίας (Harvey, 2007, σ. 34). Ταυτόχρονα, η Συνθήκη του “Bretton Woods” μέσω της επιβολής σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών διασφάλισε τον κυρίαρχο ρόλο του κράτους στον τομέα της οικονομίας (Cohn, 2009). Περαιτέρω, στο πεδίο της πολιτικής και ιδεολογικής διαπάλης η ήττα του φασισμού και του ναζισμού πυροδότησε την ενίσχυση των αντιφασιστικών και δημοκρατικών κινημάτων σε όλες τις χώρες του δυτικού κόσμου, μεταβάλλοντας σημαντικά τον συσχετισμό δυνάμεων (Crouch, 2006, σ. 62). Η ισχύς των εργατικών κινημάτων σε συνδυασμό με τα οφέλη του φορντικού μοντέλου παραγωγής στον τομέα της οικονομίας, δηλαδή την επίτευξη πρωτοφανών για την εποχή επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης (United Nations, 1995), οδήγησαν στην εφαρμογή κοινωνικών πολιτικών καθώς και στην θεσμοθέτηση μέτρων αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου με πιο δίκαιους όρους.

Απότοκο των ανωτέρω παραγόντων ήταν η υιοθέτηση ενός «νέου κοινωνικού συμβολαίου» ανάμεσα στα συμφέροντα του κεφαλαίου και της εργατικής τάξης, που συνίστατο σε μία διαδικασία αμοιβαίων παραχωρήσεων η οποία επέτρεψε στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα να αποκτήσουν πρόσβαση σε ένα σημαντικό αριθμό κοινωνικών παροχών (Graeber, 2013, σ. 532). Η συγκρότηση του κράτους πρόνοιας εξασφάλισε τη δημιουργία δημόσιων και κοινωνικών προγραμμάτων στους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης, της απασχόλησης και της κοινωνικής ασφάλισης. Για πρώτη φορά τα συνταγματικά κείμενα πληθώρας εθνικών κρατών περιείχαν διατάξεις που αφορούσαν κοινωνικά δικαιώματα, ενώ η επέκταση της καθολικότητας της ψήφου στον γυναικείο πληθυσμό καθώς και σε αποκλεισμένες κοινωνικά ομάδες έθεσε τα θεμέλια ενός ουσιαστικού εκδημοκρατισμού (Καλτσώνης, 2014). Σε όλη την μεταπολεμική περίοδο, τα κράτη προχώρησαν σε σοβαρούς μετασχηματισμούς στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο, οι οποίοι διαμόρφωσαν τις συνθήκες εκείνες, που

επέτρεψαν την εμβάθυνση των δημοκρατικών θεσμών και την ενίσχυση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους στα πλαίσια της κεϋνσιανής διαχείρισης της οικονομίας, αποτέλεσε την βάση για την οικοδόμηση της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στα κράτη του δυτικού κόσμου (Χαραλάμπης, 1998).

Εντούτοις, η οικονομική κρίση στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ανέτρεψε την κυριαρχία των κεϋνσιανών πολιτικών στο επίπεδο της οικονομίας, καθώς σταδιακά όλο και περισσότερα κράτη άρχισαν να εφαρμόζουν νεοφιλελεύθερα οικονομικά προγράμματα. Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού οδήγησε σε μείζονες μεταρρυθμίσεις οικονομικής φύσης, οι οποίες αφορούσαν κυρίως τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης στον τομέα της οικονομίας, καθώς και την πλήρη απελευθέρωση των αγορών και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα εγκαινιάστηκε μία περίοδος διεθνοποίησης και απορρύθμισης της αγοράς, η οποία σύντομα είχε σημαντικό αντίκτυπο στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο επιφέροντας κρίσιμες μεταβολές ως προς τρόπο λήψης αποφάσεων καθώς και τον τρόπο αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου. Οι αλλαγές αυτές δημιούργησαν αλλοιώσεις στον κοινωνικό χαρακτήρα των σύγχρονων αστικών δημοκρατιών, καθώς επέβαλαν την σταδιακή συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και τον ποιοτικό περιορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008 και την επιβολή σκληρών προγραμμάτων λιτότητας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι δυσκολίες και τα αδιέξοδα που ανέκυψαν λόγω της κατάρρευσης του χρηματοπιστωτικού οικονομικού τομέα, επανέρχεται στο προσκήνιο ένας προβληματισμός που αφορά την ποιότητα και το περιεχόμενο της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας. Παρά την σχεδόν οικουμενική αποδοχή και διάδοση των δημοκρατικών αρχών, οι τάσεις διάβρωσης των θεμελιωδών αξιών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας φαίνεται να ενισχύονται. Οι τάσεις αυτές περιλαμβάνουν μία σειρά από υποχωρήσεις στο πεδίο των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και την αύξηση των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά και της απαξίωσης των πολιτικών κομμάτων καθώς και των ίδιων των πολιτικών διαδικασιών, όπως η συμμετοχή στις εκλογές.

Βάσει των παραπάνω, το θέμα της παρούσας εργασίας αφορά την μελέτη των αιτιών που οδήγησαν στην υποβάθμιση των δημοκρατικών αξιών καθώς και την αναζήτηση μέσων και πολιτικών εργαλείων που μπορούν να θέσουν τα θεμέλια ενός ουσιαστικού εκδημοκρατισμού, βασισμένου στις αρχές της ισότητας και της ενεργούς πολιτικής συμμετοχής. Για το σκοπό αυτό η εργασία εκτείνεται σε δύο μέρη που αφορούν από την μία τα προβλήματα και τις απειλές που αντιμετωπίζει το δημοκρατικό πολίτευμα, ιδιαίτερα μετά την πολιτική και οικονομική κρίση του 2008, και από την άλλη την μελέτη και συγκριτική ανάλυση πολιτικών συστημάτων και θεωριών που έχουν ως στόχο την διεύρυνση και εμβάθυνση της δημοκρατίας. Στόχος είναι η εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τα αίτια και τις συνθήκες που οδήγησαν στη διάβρωση θεμελιωδών κοινωνικών και δημοκρατικών κεκτημένων, καθώς και η απόπειρα συγκρότησης ενός εναλλακτικού σχεδίου αντιμετώπισης των αδιεξόδων και των τάσεων υποβάθμισης της δημοκρατίας. Συνολικά, πρόκειται για ένα εγχείρημα το οποίο αποσκοπεί στην ανάδειξη της σύνδεσης μεταξύ δημοκρατικού κεκτημένου και κοινωνικής ευημερίας. Με άλλα λόγια, γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί ο κεντρικός ρόλος που κατέχει η δημοκρατία και η περαιτέρω διεύρυνση και εμβάθυνση των δημοκρατικών θεσμών στην οικοδόμηση ενός κοινωνικού μοντέλου ανάπτυξης που βασίζεται στις αρχές της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Στα κεφάλαια που ακολουθούν εξετάζονται τα πολιτικά συστήματα της Βενεζουέλας, μετά την ανάδειξη του «Κινήματος της Πέμπτης Δημοκρατίας» σε κυβερνών κόμμα και της θέσης σε ισχύ του Συντάγματος του 1999, της Βολιβίας, κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Έβο Μοράλες και το «Κίνημα για το Σοσιαλισμό» (MAS), του σοσιαλιστικού κράτους της Κούβας καθώς και του εγχειρήματος της Βόρειας Συρίας για την οικοδόμηση ενός αμεσοδημοκρατικού μοντέλου διακυβέρνησης.

Μέρος 1^ο

Νεοφιλελευθερισμός, οικονομική κρίση και δημοκρατία

Κεφάλαιο Πρώτο

Η μετάβαση στον νεοφιλελευθερισμό

1. Ο νεοφιλελευθερισμός ως πολιτική και οικονομική θεωρία

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι δημοκρατικές κυβερνήσεις των δυτικών κρατών αρχίσαν σταδιακά να απομακρύνονται από την εφαρμογή κεϋνσιανών οικονομικών πολιτικών. Οι πετρελαϊκές κρίσεις καθώς και η κατάργηση του συστήματος του “Bretton Woods” επηρέασαν τις κοινωνικές και οικονομικές ισορροπίες της προηγούμενης περιόδου (Harvey, 2007, σ. 37). Ταυτόχρονα, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1989 επέδρασε ανασχετικά στην δυναμική των ενεργών σοσιαλιστικών κινημάτων, ενώ συνέβαλε στη δημιουργία νέων πεδίων για την ανάπτυξη των αγορών και την επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος (Καλτσώνης, Δίκαιο και κοινωνία στον 21ο αιώνα: Δίκαιο, 2014). Ειδικότερα στον τομέα της οικονομίας, η αύξηση των ρευστών αποθεμάτων και η τεράστια προσφορά χρήματος που προκλήθηκαν λόγω της οικονομικής κρίσης επέτρεψαν την ενίσχυση του ρόλου του χρηματοπιστωτικού τομέα στην παγκόσμια αγορά χρήματος και την εμφάνιση νέων αγορών εκτός του ευρωπαϊκού και αμερικανικού χώρου (Χαραλάμπης, 1998).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 το μοντέλο της μεικτής καπιταλιστικής οικονομίας, όπως είχε συγκροτηθεί μεταπολεμικά μέσω του παρεμβατικού ρόλου των κρατών στον οικονομικό τομέα θεωρήθηκε ως η γενεσιουργός αιτία της αύξησης του δημόσιου χρέους, καθώς και άλλων οικονομικών δεικτών, όπως αυτών της ανεργίας και του πληθωρισμού (Μανιάτης, 2014, σ. 11), απειλώντας με αυτόν τον τρόπο την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Προς απάντηση αυτού κρίθηκε αναγκαία η υιοθέτηση ενός νέου οικονομικού μοντέλου, το οποίο μπορούσε να προωθήσει τις αλλαγές που είχαν σημειωθεί σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Η λύση δόθηκε από μία ομάδα οικονομολόγων πανεπιστημιακών της Σχολής του Σικάγο, οι οποίοι ήδη από το 1947 είχαν εναντιωθεί με τις ιδέες του κεϋνσιανισμού.

Ο νεοφιλελευθερισμός ως οικονομική θεωρία εμφανίζεται την δεκαετία του 1940 και βασίζεται στις αναλύσεις δύο σημαντικών οικονομολόγων, του Friedrich

Hayek και του Milton Friedman (Held, 2003). Πυρήνας της σκέψης τους ήταν η επιστροφή σε μια μονεταριστική οικονομική προσέγγιση, η οποία δεν έθετε κανέναν περιορισμό στην ελευθερία και τη δράση των αγορών. Ειδικότερα, η αγορά υπό το πρίσμα του νεοφιλελευθερισμού αποτελεί ένα ολοκληρωμένο επιστημονικό σύστημα, το οποίο εγγυάται την σταθερότητα και την ισορροπία όλων των υπόλοιπων συστημάτων (Held, 2003). Η ελεύθερη και χωρίς περιορισμούς λειτουργία των αγορών είναι ικανή να εξασφαλίσει το μέγιστο επίπεδο ευημερίας για όλους. Για να γίνει αυτό εφικτό είναι απαραίτητη η κατάργηση όλων των μηχανισμών, που επιτρέπουν την ανάμειξη της πολιτικής στη σφαίρα της οικονομίας.

Βάσει των ανωτέρω, η παρέμβαση του κράτους στον τομέα της οικονομίας λειτουργεί απορρυθμιστικά, διαταράσσει την ισορροπία της αγοράς και δημιουργεί στρεβλώσεις. Το κράτος, κατά τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, διατηρώντας το μονοπώλιο της βίας οφείλει να περιορίζεται στην άσκηση πολιτικής, που στοχεύει στην προστασία των ατόμων και των κοινοτήτων τους, επιτρέποντας στην αγορά να ρυθμίζει όλους τους υπόλοιπους κοινωνικούς τομείς (Held, 2003). Επομένως, το «ελάχιστο κράτος» δεν συμμετέχει στην αναδιανομή των πόρων ούτε «εργαλειοποιείται» με σκοπό την προώθηση της ισότητας. Ο ρόλος του περιορίζεται αποκλειστικά στην προστασία των ατόμων και την τήρηση της ασφάλειας (Held, 2003). Με άλλα λόγια, η πολιτική πρέπει να υποχωρεί μπροστά στην οικονομία, επιτρέποντάς της να λειτουργεί ελεύθερα και να αυτορυθμίζεται. Επομένως, η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 από τη σκοπιά της νεοφιλελεύθερης θεώρησης αποτέλεσε απόρροια των περιορισμών που επιβλήθηκαν στην αγορά από το κράτος.

Οι θεωρίες του Friedman και του Hayek προωθήθηκαν μετά τις κρίσεις της δεκαετίας του 1970 ως η μοναδική λύση στα αδιέξοδα που είχε επιφέρει ο κεϋνσιανισμός στο πεδίο της οικονομίας. Η μετάβαση στον νεοφιλελευθερισμό χαρακτηρίστηκε ως «αντεπανάσταση» των αγορών ενάντια στη συναίνεση και την αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου, που είχε επιβληθεί τα προηγούμενα χρόνια στις κυρίαρχες τάξεις (Klein, 2010, σ. 85). Η υιοθέτηση των νεοφιλελεύθερων προταγμάτων, η οποία πραγματοποιήθηκε με ασύμμετρο τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια του 1980 επέτρεψε ουσιαστικά την επιστροφή σε μία πρώιμη φάση του καπιταλιστικού συστήματος, πριν την κατοχύρωση των αρχών του κοινωνικού κράτους. Ο δημόσιος τομέας και οι κοινωνικές πολιτικές βρέθηκαν στο στόχαστρο της νέας κεφαλαιακής συσσώρευσης που ακολούθησε μετά την οικονομική κρίση. Η εμπορευματοποίηση και

η ιδιωτικοποίηση της δημόσιας περιουσίας αποτέλεσαν ένα νέο πεδίο κερδοφορίας για το κεφάλαιο (Harvey, 2007, σ. 93). Βάσει των νεοφιλελεύθερων πολιτικών η οικονομία διέφυγε από το πεδίο ελέγχου των εθνικών κρατών και οι μηχανισμοί της αγοράς αποτέλεσαν καθοριστικές δυνάμεις διαχείρισης των κοινωνικών σχέσεων.

2. Η υποβάθμιση των δημοκρατικών αξιών ως απόρροια της οικονομικής κρίσης και της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στον οικονομικό τομέα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 επέφεραν ανακατατάξεις στο μεταπολεμικό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, οι οποίες αφορούσαν κυρίως την γεωγραφική μετατόπιση της οικονομικής ισχύος, την απορρύθμιση των αγορών καθώς και την ανάδειξη νέων μορφών κερδοσκοπίας (Σωτηρέλης, 2012). Ταυτόχρονα, σημειώθηκαν μεταβολές στον τρόπο λειτουργίας του κράτους, ιδίως στους τομείς της άσκησης κοινωνικής πολιτικής και της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Οι εξελίξεις αυτές δεν περιορίστηκαν αποκλειστικά στο οικονομικό πεδίο αλλά επεκτάθηκαν σε θεσμικό και πολιτικό επίπεδο, επηρεάζοντας σημαντικά τον θεσμό του κοινωνικού κράτους και τις αξίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μεταπολεμικά (Held, 2003).

Αρχικά, η αποδόμηση της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους κατά τη νεοφιλελεύθερη περίοδο επέτρεψε τη μετατόπιση κρίσιμων ζητημάτων από το πεδίο της πολιτικής σε εκείνο της αγοράς. Η συρρίκνωση του δημόσιου χώρου και η αντικατάσταση των δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών από αντίστοιχες του ιδιωτικού τομέα δημιούργησαν κινδύνους σε επίπεδο νομιμοποίησης και δημοκρατικού ελέγχου των διαδικασιών αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου (Held, 2003). Καθώς ο δημόσιος χώρος συρρικνώνεται και αντικαθίσταται από τους μηχανισμούς της αγοράς, η δημοκρατική δραστηριότητα υφίσταται σημαντικές ρωγμές στο εσωτερικό της, καθώς ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού των ασθενέστερων κυρίως κοινωνικά στρωμάτων κινδυνεύει να αποκλειστεί από την πρόσβαση σε δημόσια αγαθά που είναι απαραίτητα για την επιβίωση και την αναπαραγωγή του (Αρνου, 2015).

Ιδιαίτερα όσον αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα, παρατηρείται μία έντονη υποχώρηση του θεσμικού πλαισίου προστασίας καθόλη την περίοδο εφαρμογής των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και ιδίως μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008. Τα μέτρα που λήφθηκαν προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της κρίσης του χρηματοπιστωτικού οικονομικού τομέα έπληξαν μεγάλα τμήματα του

πληθυσμού των ανεπτυγμένων κρατών, ενώ δημιούργησαν σημαντικές ρωγμές στον πυρήνα του συνταγματικού κράτους. Η επίθεση στο «κοινωνικό κεκτημένο» με σκοπό την διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας και αναπαραγωγής του κυρίαρχου οικονομικού συστήματος οδήγησε στην σταδιακή συρρίκνωση ή ακόμα και στην κατάργηση του συνταγματικού πλαισίου προστασίας της μεσαίας και εργατικής τάξης (Σωτηρέλης, 2012). Κατά συνέπεια, οι προσπάθειες διάβρωσης του κοινωνικού χαρακτήρα των εθνικών κρατών, οι οποίες σχετίζονται με την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου αλλά και με την παραβίαση των κοινωνικών δικαιωμάτων πλήττουν την ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς οξύνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και θέτουν εμπόδια στην ισότιμη πρόσβαση των πολιτών στα κοινωνικά αγαθά και στον παραγόμενο δημόσιο πλούτο. Με άλλα λόγια, το δημοκρατικό κεκτημένο αποδομείται παράλληλα με το κοινωνικό κράτος και τα κοινωνικά δικαιώματα (Αρνου, 2015).

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας με σημαντικό αντίκτυπο στον τρόπο άσκησης και εφαρμογής των δημοκρατικών αρχών είναι αυτός της εθνικής κυριαρχίας. Η έννοια της εθνικής κυριαρχίας αποτέλεσε τον πυρήνα της οργάνωσης του συνταγματικού κράτος, καθώς και το περιβάλλον ανάπτυξης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Εντός των εθνικών κρατών έγινε εφικτή η οριοθέτηση του εξουσιαστικού φαινομένου μέσω της άσκησης δημοκρατικού ελέγχου. Η μετάβαση στο καθεστώς οικονομικής παγκοσμιοποίησης τη δεκαετία του 1990 επέτρεψε την ενίσχυση του ρόλου υπερεθνικών φορέων εξουσίας, προωθώντας διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε υπερεθνικό επίπεδο (Σωτηρέλης, 2012). Ως εκ τούτου, δημιουργήθηκαν κλυδωνισμοί στο θεσμικό πλαίσιο της δημοκρατικής νομιμοποίησης. Καθώς η διεθνοποίηση του κεφαλαίου επεκτείνεται, ολοένα και περισσότερες αποφάσεις μείζονος πολιτικής και οικονομικής σημασίας λαμβάνονται εκτός των εθνικών συνόρων, από όργανα που στερούνται δημοκρατικού ελέγχου. Συνεπώς, η κρίση στο πεδίο της εθνικής κυριαρχίας αφορά εν τέλει την ίδια την δημοκρατική πολιτεία, καθώς αμφισβητείται η βάση της δημοκρατικής νομιμοποίησης, δηλαδή η ίδια η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας.

Ο σχεδιασμός και η χάραξη πολιτικής σε περιφερειακό επίπεδο, όπου κυριαρχεί το ιδιωτικό συμφέρον και ο ανταγωνισμός αποδυναμώνουν τους πολιτικούς θεσμούς, λόγω του ότι οι πολίτες χάνουν την εμπιστοσύνη του στις εθνικές κυβερνήσεις. Η πολιτική διαδικασία ταυτίζεται με τις επιταγές της αγοράς και την υιοθέτηση

τεχνοκρατικών πρακτικών, οι οποίες ανταποκρίνονται αποτελεσματικότερα στην συνθετότητα των προβλημάτων που προκύπτουν λόγω της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας (Σπουρδαλάκης, 2003, σ. 55). Ταυτόχρονα, τα όργανα αντιπροσώπευσης αποδυναμώνονται προκειμένου να προωθηθούν πιο ευέλικτες εξουσιαστικές δομές. Παρατηρείται, για παράδειγμα, μία τάση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας έναντι της νομοθετικής, καθώς η πρώτη έχει την δυνατότητα να παρακάμπτει τον λαϊκό έλεγχο προς όφελος της άμεσης διεκπεραίωσης οικονομικών αιτημάτων (Καλτσώνης, Δίκαιο και κοινωνία στον 21ο αιώνα: Δίκαιο, 2014, σ. 168). Η κρίση στο πεδίο της αντιπροσώπευσης οδηγεί στην απαξίωση της εκλογικής διαδικασίας και κατά συνέπεια στην υποβάθμιση της πολιτικής συμμετοχής και την αποπολιτικοποίηση του εκλογικού σώματος (Σωτηρέλης, 2012). Τα αυξημένα ποσοστά αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες που διαμορφώνονται σε όλο και περισσότερες δημοκρατικές χώρες ιδίως μετά την δεκαετία του 1990 επιβεβαιώνουν την παραπάνω θέση (Άρνου, 2015, σ. 85).

Οι μετασχηματισμοί στον τρόπο λειτουργίας των σύγχρονων κρατών επεκτείνονται, ταυτόχρονα, στους τομείς που αφορούν την κατασταλτική τους λειτουργία. Η ενίσχυση των μηχανισμών καταστολής εντοπίζεται κυρίως σε περιόδους οικονομικών και πολιτικών κρίσεων, όπου αμφισβητείται η αναπαραγωγή του κυρίαρχου οικονομικού συστήματος. Οι οικονομικές κρίσεις αποτελούν *«εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος που επανέρχεται περιοδικά ανεξάρτητα αν κάθε φορά και σε κάθε χώρα εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές και ένταση»* (Καλτσώνης, 2014). Η υπέρβαση των επιπτώσεων μίας οικονομικής κρίσης επιβάλλει την λήψη επώδυνων μέτρων που πλήττουν τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα και ως εκ τούτου δύναται να προκαλέσουν κοινωνικές και πολιτικές αναταράξεις. Προκειμένου μία τέτοια κατάσταση να μην διαφύγει από τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού, ενισχύεται η κατασταλτική λειτουργία τόσο εντός του θεσμικού πλαισίου όσο και έξω από αυτό (Καλτσώνης, 2014, σ. 184). Η ισχυροποίηση της καταστολής γίνεται *«στους δύο βασικούς βραχίονες των κατασταλτικών μηχανισμών: στις ένοπλες δυνάμεις και στους μηχανισμούς τρέχουσας καταστολής, όπως τα σώματα ασφαλείας»* (Καλτσώνης, 2014, σ. 184).

Συμπερασματικά, η μετάβαση στον νεοφιλελευθερισμό και στην παγκοσμιοποίηση επέφερε σημαντικές επιδράσεις στο δημοκρατικό κερκτημένο των εθνικών κρατών, ιδιαίτερα μετά την οικονομική κρίση του 2008. Το κανονιστικό πλαίσιο που οικοδομήθηκε μεταπολεμικά και επέτρεψε την αναγωγή του κράτους σε

ένα φορέα προστασίας των κοινωνικών, ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων (Χαραλάμπης, 1998) φαίνεται να αμφισβητείται, καθώς διευρύνεται ο ρόλος της αγοράς. Παρότι, σήμερα το δημοκρατικό πολίτευμα φαίνεται να λαμβάνει σχεδόν καθολική κανονιστική αποδοχή, η υποβάθμιση του περιεχομένου των δημοκρατικών αρχών καθώς και της ίδιας της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος συνιστά μία διάχυτη παραδοχή. Η πολιτική και οικονομική κρίση που αντιμετωπίζουν τα σύγχρονα καπιταλιστικά κράτη ανάγεται σε μία γενικευμένη δημοκρατική κρίση, όπου η δημοκρατία έχει γίνει συνώνυμο της οικονομικής ανάπτυξης, της ανταγωνιστικότητας και της ελεύθερης μετακίνησης και μεταφοράς εργατικού δυναμικού και κεφαλαίου.

Κεφάλαιο Δεύτερο **Το παράδειγμα της Ελλάδας**

Η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης του 2008 από το ελληνικό κράτος, καθώς και τα μέτρα και οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν τα τελευταία περίπου 10 χρόνια στον ελληνικό χώρο συνηγορούν υπέρ του επιχειρήματος της συρρίκνωσης των δημοκρατικών θεσμών έναντι της απορρύθμισης και κυριαρχίας των αγορών. Τα όσα συνέβησαν στη χώρα μας την περίοδο της οικονομική ύφεσης μπορούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό παράδειγμα του τρόπου, με τον οποίο η οικονομική κρίση και η υιοθέτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών οδήγησαν στην συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και στην υποβάθμιση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η ένταξη της Ελλάδας στα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής, η ακραία λιτότητα καθώς και οι περικοπές στους μισθούς και τα επιδόματα εξασθένησαν τις κοινωνικές παροχές επηρεάζοντας διάφορους τομείς της δημόσιας πολιτικής. Ο δημόσιος τομέας θεωρήθηκε αρκετά ζημιωμένος και στοχοποιήθηκε ως υπεύθυνος για τα μεγάλα οικονομικά προβλήματα του κράτους.

Η παρατεταμένη λιτότητα, που επέφεραν τα μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής, επηρέασε σημαντικά τον κόσμο της εργασίας και ιδιαίτερα τα πιο χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Ο αριθμός των ανέργων αυξήθηκε δραματικά, ενώ ένα πολύ μεγάλο μέρος της κοινωνίας οδηγήθηκε στη φτωχοποίηση και την περιθωριοποίηση. Χαρακτηριστικά, η ανεργία τα πρώτα χρόνια της κρίσης σημείωσε αύξηση 249,1% σε σύγκριση με το έτος 2008 (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Τα μνημόνια

οδηγήσαν σε μία γενικότερη διάβρωση του θεσμικού πλαισίου προστασίας της εργασίας, η οποία εφαρμόστηκε στη βάση των ευρωπαϊκών πολιτικών για αύξηση της ανταγωνιστικότητας και της ευελιξίας με σκοπό την αντιμετώπιση της οικονομική κρίσης και της ανεργίας. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία και με βάση τις ευρωπαϊκές στρατηγικές για την απασχόληση, τα κράτη υιοθέτησαν την ευελιξία ως βασικό πυλώνα διαχείρισης των εργασιακών σχέσεων, κυρίως αποσκοπώντας στη μείωση του εργατικού κόστους και στην καλύτερη προσαρμογή στους νόμους της αγοράς. Στην Ελλάδα οι αλλαγές αυτές στο εργασιακό πεδίο συνδυάστηκαν με μέτρα που αποσκοπούσαν στην επιβολή μειώσεων της χρηματοδότησης σε νευραλγικούς τομείς του κοινωνικού κράτους, όπως είναι η εκπαίδευση, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η πρόνοια και η κοινωνική ασφάλιση. Η επιβολή σκληρών μέτρων λιτότητας και απορρύθμισης του δημόσιου τομέα αποδόθηκε στο ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό δημόσιου χρέους του ελληνικού κράτους και στην προσπάθεια διάσωσης της χώρας από μια επικείμενη χρεοκοπία.

Από την ψήφιση και εφαρμογή της πρώτης δανειακής σύμβασης, με το νόμο 3845/2010 (ΦΕΚ Α'65/06-05-2010) οι περισσότεροι τομείς της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής της χώρας έχουν υποστεί μεταβολές οι οποίες έχουν επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις κυρίως για τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. Παράλληλα, η οικονομική κρίση και ο τρόπος αντιμετώπισής της στα πλαίσια των ευρωπαϊκών μηχανισμών φαίνεται να θέτουν σε κίνδυνο την ίδια την συνταγματική πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα την υπονόμηση του συνταγματικού κράτους και της δημοκρατίας (Σωτηρέλης, 2012). Η κρίση χρέους και η δημοσιονομική κρίση της χώρας έχουν εξελιχθεί σε μία νέα δημοκρατική κρίση, η οποία φαίνεται να απειλεί τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος καθώς και την ίδια την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας.

Καθ' όλη τη διάρκεια εφαρμογής των δημοσιονομικών προγραμμάτων παρατηρείται μία σημαντική υπονόμηση του ρόλου και της ισχύος του ελληνικού Κοινοβουλίου, η οποία επαληθεύει τους ισχυρούς κλυδωνισμούς που έχει επιφέρει η οικονομική κρίση και η διαχείριση αυτής στα θεμέλια του συνταγματικού κράτους. Η μετάλλαξη της νομοθετικής λειτουργίας γίνεται ιδιαιτέρως εμφανής στις περιπτώσεις που αφορούν τους νόμους επικύρωσης του πρώτου και του δεύτερου μνημονίου, δηλαδή του Ν. 3845/2010 και Ν.4046/2012 αντίστοιχα (Καμτσίδου, 2013). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η επικύρωση των μέτρων από την ελληνική Βουλή έγινε

με συνοπτικές διαδικασίες. Τα μέλη του Κοινοβουλίου αποκλείστηκαν από οποιαδήποτε παρέμβαση στο περιεχόμενο των δανειακών συμβάσεων, ενώ υιοθετήθηκαν πρακτικές που αποσκοπούσαν στον περιορισμό της εκδήλωσης διαφωνιών τόσο από βουλευτές της συμπολίτευσης όσο και της αντιπολίτευσης (Καμτσίδου, 2013). Ταυτόχρονα, η νομοθέτηση με Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, οδήγησε στην περαιτέρω παράκαμψη της Βουλής, ενώ έδωσε τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να δρα κατά βούληση απαλλαγμένη από οποιοδήποτε κοινοβουλευτικό έλεγχο. Μόνο κατά το έτος 2012 εκδόθηκαν 28 Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, έναντι 35 τυπικών νόμων, ενώ μέχρι το 2010 εκδίδονταν κατά μέσο όρο λιγότερες από δύο τέτοιες πράξεις το χρόνο (Καϊδατζής, 2018, σ. 7).

Στο άρθρο 44 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζεται ότι για την έκδοση Π.Ν.Π απαιτείται η ύπαρξη “εκτάκτων περιπτώσεων εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης” (Σύνταγμα της Ελλάδος, 2019). Την περίοδο που εξετάζουμε, η εκτεταμένη αυτή χρήση των Π.Ν.Π αιτιολογήθηκε με βάση την εξαιρετικά δυσχερή κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, ωστόσο η έκταση και ο βαθμός που χρησιμοποιήθηκαν οι εν λόγω πράξεις οδηγούν σε ένα δικαιοκρατικό έλλειμμα, που αφορά την τήρηση του συνταγματικού κειμένου ή την εκτροπή από αυτό. Ιδιαίτερα κατά την ψήφιση των πρώτων δανειακών συμβάσεων η νομοθέτηση με Π.Ν.Π φαίνεται ότι αποσκοπούσε απλά και μόνο στην εφαρμογή μέτρων τα οποία δεν είχαν ληφθεί με κοινοβουλευτική πλειοψηφία (Καϊδατζής, 2018, σ. 7). Η διασταλτική ερμηνεία των εννοιών των «*έκτακτων περιπτώσεων εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης*», που σε πλείστες περιπτώσεις εκφεύγει από την τελεολογική και γραμματική ερμηνεία των κανόνων δικαίου οδηγεί στην μετατροπή της εξαιρετικής διαδικασίας έκδοσης Π.Ν.Π σε τακτική νομοθετική διαδικασία (Καμτσίδου, 2013). Η νομοθέτηση κατ’ αυτόν τον τρόπο συνιστά εκτροπή από τις συνταγματικές διατυπώσεις καθώς το άρθρο 44 παρ. 1 του Συντάγματος από κανόνα δικαίου κατ’ εξαίρεση εφαρμογής καθίσταται μόνιμο μέσο νομοθέτησης, ενώ τα εχέγγυα του δημοκρατικού χαρακτήρα της νομοθετικής λειτουργίας, όπως είναι ο κοινοβουλευτικός έλεγχος και ο δημόσιος διάλογος παρακάμπτονται. Υπ’ αυτούς τους όρους, η εκτεταμένη έκδοση Π.Ν.Π απειλεί την δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος, καθώς οδηγεί σε περιορισμό της δημοκρατικής νομιμοποίησης και υπονόμευση της νομοθετικής εξουσίας.

Ως προς το περιεχόμενο των μέτρων που επιβλήθηκαν από το 2009 και μετέπειτα, αυτό μπορεί να διακριθεί στις διατάξεις που αφορούν τον τρόπο διαχείρισης

της οικονομικής κρίσης με την επιβολή πολιτικών λιτότητας, εκποίησης της δημόσιας περιουσίας και απορρύθμισης του εργατικού δικαίου και στις διατάξεις που αφορούν «μέτρα διαχείρισης των αντιδράσεων που προκαλεί η διαχείριση της κρίσης» (Καϊδατζής, 2018, σ. 8). Πρόκειται ουσιαστικά για την εφαρμογή μέτρων που αποσκοπούν στην πειθάρχηση της κοινωνίας και ενισχύουν τον κατασταλακτικό χαρακτήρα του κράτους. Η επιβολή επίταξης του δικαιώματος της απεργίας (άρθρο 22 παρ. 4 του Συντάγματος της Ελλάδος, 2019), η υπόθεση των οροθετικών γυναικών με την Υπουργική Απόφαση Γ.Υ.39α/2012 - ΦΕΚ Β-1002/2-4-2012, ο αμφιβόλου συνταγματικότητας ν. 4073/2020 («Δημόσιες Συναθροίσεις και άλλες διατάξεις»), που στοχεύει στην περαιτέρω περιστολή του δικαιώματος του συνέρχεσθαι σύμφωνα με το άρθρο 11 του Συντάγματος, οι επιχειρήσεις «σκούπα» στο κέντρο της Αθήνας και η δημιουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης για τους μετανάστες, καθώς και η αυξανόμενη βία και αυθαιρεσία από τα σώματα ασφαλείας της ελληνικής αστυνομίας (Αλιβιζάτος, 2020) κατά των διαδηλώσεων αποτελούν ορισμένα μόνο παραδείγματα ενίσχυσης της καταστολής στην Ελλάδα. Τα παραπάνω περιστατικά συνηγορούν και στην περίπτωση της χώρας μας στην υπόθεση πως κατά την διαδικασία συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους και των κοινωνικών παροχών, ο αυταρχισμός και η παραβίαση των δικαιωμάτων αυξάνονται από πλευράς του κράτους.

Η κρίση του ελληνικού συνταγματικού και δημοκρατικού πλαισίου στα χρόνια της οικονομικής ύφεσης πέρα από το πεδίο της εσωτερικής πολιτικής και της υπονόμησης βασικών θεμελίων του δημοκρατικού πολιτεύματος θίγει και ζητήματα που αφορούν την εξωτερική κυριαρχία του κράτους. Οι διατάξεις των δημοσιονομικών προγραμμάτων εκτείνονται σε τομείς που αποτελούν αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών, όπως είναι η κοινωνική ασφάλιση, η υγεία, η δημόσια διοίκηση κλπ. Παρόλα αυτά, η δημοσιονομική εποπτεία και ο οικονομικός έλεγχος της χώρας επιβάλλουν ένα καθεστώς επιτήρησης, όπου ιδιαίτερος κρίσιμες οικονομικές και πολιτικές αποφάσεις υπαγορεύονται από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς (Καλτσώνης, 2018). Η αποδυνάμωση της εθνικής κυριαρχίας συμπορεύεται παράλληλα με την αποδυνάμωση της νομιμοποιητικής βάσης, δηλαδή της λαϊκής κυριαρχίας (Σωτηρέλης, 2012). Επομένως, ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας οδηγεί σε κρίση νομιμοποίησης των δημοκρατικών θεσμών. Η μεταφορά κρατικών αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικούς φορείς και η λήψη κρίσιμων αποφάσεων από όργανα που δεν λαμβάνουν λαϊκής νομιμοποίησης οδηγούν τους πολίτες σε συμπεριφορές απαξίωσης του

πολιτικού συστήματος και υιοθέτησης παθητικοποιημένων στάσεων σχετικά με την πολιτική συμμετοχή (Σωτηρέλης, 2012). Η απαξίωση και η αποπολιτικοποίηση του εκλογικού σώματος γίνεται ορατή μέσα από τα ποσοστά αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες, που φαίνεται να έχουν ανοδική τάση τα τελευταία χρόνια. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των εκλογών του 2019 στη χώρα μας, όπου ψήφισε μόλις το 57,78% των πολιτών (IDEA I. I., 2020).

Συνολικά, η Ελλάδα από το 2010 βρίσκεται σε μια κατάσταση οξυμένης οικονομικής κρίσης, η οποία έχει επηρεάσει σημαντικά την μορφή και την ουσία της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Τα μέτρα που λήφθηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις με βάση τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής και τις δανειακές συμβάσεις με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, προσαρμοσμένα στις συνθήκες που επιβάλλονται από τις αγορές, συνετέλεσαν στο να επεκταθεί η κρίση από το οικονομικό στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Οι πολιτικές που επιβλήθηκαν συχνά έθεσαν σε δοκιμασία την τήρηση του Συντάγματος, ενώ σημαντικοί συνταγματικοί θεσμοί υπονομεύθηκαν και παραβιάστηκαν. Παράλληλα, τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής οδήγησαν σε έκρηξη της ανεργίας και σε όξυνση των φαινομένων φτωχοποίησης του πληθυσμού και κοινωνικού αποκλεισμού.

Μέρος 2^ο Διευρύνοντας την δημοκρατία

Κεφάλαιο Τρίτο Διαφορετικές Προσεγγίσεις για την δημοκρατία

1. «Αμφισβητώντας τον πυρήνα»: ριζοσπαστικές προσεγγίσεις για την δημοκρατία

Η διάβρωση των δημοκρατικών θεσμών και αξιών εντοπίζεται σήμερα στην υποχώρηση του κοινωνικού κράτους και τον μετασχηματισμό του οικονομικού και πολιτικού πεδίου, που αποτελεί απόρροια της ανατροπής του συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων λόγω της οικονομικής κρίσης. Η πολιτική κρίση, που εντοπίζεται στο πεδίο της δημοκρατικής νομιμότητας και απειλεί την ίδια την ουσία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, προκαλεί έντονο προβληματισμό σε επίπεδο θεωρίας και οδηγεί σε μια σειρά από κριτικές προσεγγίσεις σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας και τις βασικές αρχές του αντιπροσωπευτικού συστήματος (Άρνου, 2015, σ. 234). Οι σύγχρονες τάσεις κριτικής και αμφισβήτησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αφορούν ένα μεγάλο φάσμα ιδεολογικών κατευθύνσεων, οι οποίες εντοπίζονται είτε εντός του δημοκρατικού τόξου είτε έξω από αυτό. Η ριζοσπαστική κριτική στην αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες εναλλακτικές προσεγγίσεις για την οργάνωση και την λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Η ριζοσπαστική προσέγγιση αφορά κυρίως τις αντιλήψεις του μαρξισμού για την έννοια της δημοκρατίας και εκτείνεται σε ανταγωνιστικές θεωρήσεις σχετικά με το περιεχόμενο και την ποιότητα του δημοκρατικού κεκτημένου (Held, 2003). Βάσει αυτής της διάκρισης υπάρχουν τρεις κύριες διαφορετικές κατευθύνσεις, αυτή του ορθόδοξου μαρξισμού-λενινισμού, η ελευθεριακή προσέγγιση καθώς και η προσέγγιση των νεο-μαρξιστών ή «Νέα Αριστερά» (Held, 2003). Η μαρξιστική θεωρία συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση αλλά και τη διεύρυνση της δημοκρατίας, ως πολιτειακής μορφής και οργάνωσης. Η σφοδρή κριτική στο αστικό κράτος καθώς και στη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία προώθησε όρους και έννοιες, που σχετίζονται με την αμεσότητα της πολιτικής συμμετοχής και την επίτευξη της πολιτικής ελευθερίας.

Για τον Μαρξ, ο «πλήρης εκδημοκρατισμός της κοινωνίας» αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ελευθερία. Σε αντίθεση, όμως, με τη φιλελεύθερη

προσέγγιση η έννοια της ελευθερίας στην μαρξιστική θεωρία ταυτίζεται με την έννοια της κοινωνικής ισότητας (Μαρξ & Ένγκελς, 1975). Η μαρξιστική προσέγγιση απορρίπτει την ταύτιση της δημοκρατίας με τον καπιταλισμό και το αστικό κράτος, καθώς εντός αυτού του πλαισίου δεν θα μπορούσε να γίνει ποτέ εφικτή μία κατάσταση πλήρους εκδημοκρατισμού (Held, 2003). Επομένως, η ανατροπή της αστικής τάξης και κατ' επέκταση του αστικού κράτους είναι απαραίτητη για την μετάβαση στην «αληθινή δημοκρατία», δηλαδή στον κομμουνισμό (Χρύσης, 2014). Η έννοια της «αληθινής δημοκρατίας» στον Μαρξ συνεπάγεται την κατάργηση του κρατικού μηχανισμού και τη δημιουργία μίας νέας μορφής διακυβέρνησης, η οποία οργανώνεται βάσει της άμεσης εκπροσώπησης του λαού (Χρύσης, 2014). Μεταβατικό στάδιο αυτής της μακράς και επίπονης, αλλά αναγκαίας διαδικασίας επίτευξης του κομμουνισμού, είναι αυτό της «δικτατορίας του προλεταριάτου», δηλαδή του δημοκρατικού ελέγχου της κοινωνίας και των μέσων παραγωγής από την συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού (Held, 2003).

Το μοντέλο της Παρισινής Κομμούνας συνοψίζει την προσέγγιση του Μαρξ αναφορικά με τον τρόπο λειτουργίας της δικτατορίας του προλεταριάτου ως μίας νέας μορφής διακυβέρνησης και κοινωνικής οργάνωσης (Derpe, 2013). Η «κοινωνική δημοκρατία», όπως εκφράστηκε με την επανάσταση των εργατών στο Παρίσι (28 Μαρτίου έως 28 Μαΐου 1871), ανέτρεψε το προηγούμενο καθεστώς και προχώρησε στην συγκρότηση ενός νέου σώματος πολιτικής συμμετοχής, αυτού της Κομμούνας (Μαρξ, 2001, σ. 78). Τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας αυτής πολιτειακής οργάνωσης αφορούσαν αρχικά την καθολικότητα της ψήφου, καθώς και την ανακλητή ιδιότητα των εκλεγμένων αντιπροσώπων από το εργατικό εκλογικό σώμα (Μαρξ, 2001, σ. 79). Η Παρισινή Κομμούνα συνιστά, ουσιαστικά ένα εγχείρημα εμπέδωσης της άμεσης δημοκρατικής εκπροσώπησης της εργατικής τάξης με πυραμιδοειδή μορφή (Held, 2003). Όπως, χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος ο Μαρξ «και μόνο ή ύπαρξη της Κομμούνας είχε σαν αυτονόητη συνέπεια την τοπική αυτοκυβέρνηση, όχι όμως πια σαν αντίβαρο στην κρατική εξουσία που είχε γίνει πια περιττή» (Μαρξ, 2001, σ. 82). Η «κοινωνική δημοκρατία» της Κομμούνας του Παρισιού αποτελεί για τη μαρξιστική θεώρηση ένα παράδειγμα «αληθινής δημοκρατίας» (Μαρξ, 2001, σελ. 83), μία μορφή διακυβέρνησης της εργατικής τάξης, η οποία λειτούργησε με σκοπό την επίτευξη της κοινωνικής και οικονομικής ισότητας για την πλειοψηφία του πληθυσμού.

Η ανάλυση του Μαρξ για την Παρισινή Κομμούνα αποτέλεσε καίριο σημείο αναφοράς όχι μόνο για την επανάσταση των Μπολσεβίκων το 1917, αλλά και για μια σειρά άλλων επαναστατικών εγχειρημάτων του 20^{ου} αιώνα (Deppe, 2013). Το μοντέλο αυτοδιαχείρισης και κοινωνικής οργάνωσης «από τα κάτω» προσέφερε μία διαφορετική θεώρηση για την δημοκρατική οργάνωση και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αμφισβητώντας την αστική φιλελεύθερη προσέγγιση, ενώ ταυτόχρονα έθετε τα θεμέλια για μια νέα ριζοσπαστική δημοκρατία (Deppe, 2013). Σύμφωνα με τον Λένιν, η «δικτατορία του προλεταριάτου» είναι η μοναδική μορφή πραγματικής και ουσιαστικής δημοκρατίας, καθώς είναι η πρώτη που διαμορφώνεται βάσει του αιτήματος της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής (Lenin, 1976). Μέσα από τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των πλουτοπαραγωγικών πηγών επιτυγχάνεται η κατάργηση του ταξικού διαχωρισμού και η επίτευξη της κοινωνικής ισότητας, δηλαδή η «προλεταριακή δημοκρατία» (Lenin, 1976, σ. 110). Η λενινιστική θεωρία εμμένει στην αδυναμία του αστικού αντιπροσωπευτικού κράτους να εγγυηθεί μία δημοκρατικά οργανωμένη κοινωνία και κατά συνέπεια, υποδεικνύει την βίαιη επαναστατική ανατροπή του ως μονόδρομο για την επίτευξη του κομμουνισμού. Περαιτέρω, η αστική δημοκρατία αποτελεί «συμπίεση» του «δημοκρατισμού», καθώς λειτουργεί εντός των ορίων που επιβάλλει ο ταξικός διαχωρισμός και η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση ευνοώντας αποκλειστικά τα συμφέροντα της μειοψηφίας (Lenin, 1976, σ. 166).

Αυτή η αντιθετική σχέση ανάμεσα στην «δικτατορία του προλεταριάτου» και την αστική δημοκρατία αποτέλεσε τη βάση της κριτικής της Ρόζας Λούξεμπουργκ στο σοβιετικό πολιτικό σύστημα. Αν και η αφετηρία της σκέψης στη θεωρία της Λούξεμπουργκ δε διαφοροποιείται από τη μαρξιστική- λενινιστική προσέγγιση, καθώς και σε αυτή την περίπτωση η αληθινή δημοκρατία συγκροτείται στην βάση της ανατροπής των ταξικών σχέσεων και την επιδίωξη του κομμουνισμού, με ενδιάμεσο σταθμό την δικτατορία του προλεταριάτου, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, που επικαθορίζουν το στάδιο μετάβασης προς τον κομμουνισμό, διαφέρουν από την λενινιστική προσέγγιση. Ο Λένιν απορρίπτει συλλήβδην την αστική δημοκρατία και τους αντιπροσωπευτικούς της θεσμούς (Lenin, 2012), ενώ η Ρόζα Λούξεμπουργκ προτείνει μία ουσιαστικότερη εφαρμογή της αντιπροσώπευσης μέσα στην σοσιαλιστική κοινωνία. Με βάση τα όσα αναφέρει η ίδια στο βιβλίο της για την Ρώσικη Επανάσταση:

Ναι, ναι: δικτατορία! Άλλα αυτή ή δικτατορία έγκειται στον τρόπο εφαρμογής της δημοκρατίας και όχι στην κατάλυσή της, στην ενεργητική, αποφασιστική επέμβαση στις νομικές και οικονομικές σχέσεις της αστικής κοινωνίας, πού χωρίς αυτήν την επέμβαση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός. Ακόμη αυτή ή δικτατορία πρέπει να είναι το έργο τής τάξης και όχι μιας μικρής μειοψηφίας, που διευθύνει εν ονόματι της τάξης. Με άλλα λόγια πρέπει να προχωρεί ανάλογα με την ενεργό συμμετοχή των μαζών, να παραμένει κάτω από την άμεσο επίδρασή τους, να υποτάσσεται στον έλεγχο ολοκλήρου του λαού και να είναι προϊόν τής αυξανόμενης πολιτικής διαπαιδαγώγησης των λαϊκών μαζών (Luxembourg, 1980, σ. 79).

Με άλλα λόγια, η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών συνιστά βασικό εργαλείο για την επίτευξη του σοσιαλισμού. Η δικτατορία του προλεταριάτου οφείλει, σύμφωνα με τη σκέψη της Λούξεμπουργκ, να αποτελεί μία σύνθεση ανάμεσα στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, μέσω των οποίων κατοχυρώνεται το καθολικό εκλογικό δικαίωμα και εξασφαλίζεται η πολιτική συμμετοχή των μαζών, και στα συμβούλια των εργατών (Luxembourg, 1980). Με τον τρόπο αυτό γίνεται εφικτή η αντιπροσώπευση του συνόλου της κοινωνίας.

Η σκέψη της Ρόζας Λούξεμπουργκ και η κριτική της στο σοβιετικό σύστημα αποτέλεσαν τα θεμέλια για την ανάδυση νέων θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με τον μετασχηματισμό της κοινωνίας προς μία πιο δημοκρατική κατεύθυνση. Ο δημοκρατικός συννομοσπονδισμός αποτελεί μία τέτοια κοινωνική θεωρία η οποία στοχεύει στον ριζοσπαστικό εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. Ο θεωρητικός αναρχικός Μάρεϊ Μπούκτσιν διατύπωσε *«ένα αντικαπιταλιστικό όραμα για μια οικολογική, δημοκρατική και ισότιμη κοινωνία»* (Bookchin, 2020), το οποίο υιοθετήθηκε και ενισχύθηκε από τον ηγέτη του κουρδικού επαναστατικού κόμματος, Αμπντουλάχ Οτσαλάν. Ο Οτσαλάν διαφοροποιήθηκε από την ορθόδοξη μαρξιστική θεωρία, προτείνοντας ένα διαφορετικό μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης βασισμένο στην πολιτική αυτοδιεύθυνση και την κοινωνική αυτονομία (Ocalan, 2017). Η προσέγγιση αυτή συνιστά την απομάκρυνση από το αίτημα εγκαθίδρυσης μίας κεντρικής εξουσίας στα πλαίσια του έθνους-κράτους και την μετατόπιση σε ένα πολιτικό σύστημα, μη ιεραρχικό που βασίζεται σε θεσμούς τοπικής αυτοκυβέρνησης. Πιο συγκεκριμένα, ο δημοκρατικός συννομοσπονδισμός επιδιώκει να δημιουργήσει μία πολιτική κοινωνία που αυτοδιοικείται μέσω μικρών αποκεντρωμένων μονάδων. Ο Οτσαλάν ονομάζει αυτό το είδος πολιτικής οργάνωσης *«μη κρατική πολιτική διοίκηση»* ή *«δημοκρατία χωρίς κράτος»* (Ocalan, 2017).

Η θεωρία του δημοκρατισμού συνομοσπονδισμού αντιτίθεται πολύ έντονα στις γραφειοκρατικές και συγκεντρωτικές προσεγγίσεις του κράτους. Τα κράτη βασίζονται στην εξουσία και τον εξαναγκασμό, ενώ οι δημοκρατίες οφείλουν να λειτουργούν εντός των πλαισίων της εκούσιας πολιτικής συμμετοχής και της συλλογικής συναίνεσης (Ocalan, 2017). Κατά συνέπεια, ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας δεν μπορεί να γίνει εφικτός εντός της κρατικής οργάνωσης. Εν αντιθέσει, η κατάργηση του κράτους οδηγεί στην οικοδόμηση ενός πολιτικού συστήματος που δίνει *«πολιτικό χώρο σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και επιτρέπει σε διαφορετικές πολιτικές ομάδες να εκφραστούν»* (Ocalan, 2017). Ο δημοκρατικός συνομοσπονδισμός είναι πολυπολιτισμικός και συγκροτείται βάσει των αρχών ενός εναλλακτικού οικονομικού μοντέλου, βασισμένου στην αυτοδιαχείριση και την κοινωνικοποίηση των οικονομικών πόρων (Knapp, Flach, , & Ayboga, 2017). Βασικά του προτάγματα είναι, επίσης, η οικολογία και ο φεμινισμός (Ocalan, 2017). Η δημοκρατική αυτή διακυβέρνηση ασκείται από ένα σύμπλεγμα συμβουλίων, τα οποία επιτρέπουν τον εκδημοκρατισμό της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και διευρύνουν τα επίπεδα πολιτικής συμμετοχής.

Η συμβουλευτική οργάνωση αποτελεί σημαντικό χαρακτηριστικό όλων των ριζοσπαστικών δημοκρατικών κινημάτων, από την εποχή της Παρισινής Κομμούνας και των συμβουλίων των σοβιέτ έως και σήμερα (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Η Χάνα Άρεντ χαρακτήρισε τα συμβούλια ως *«χαμένο θησαυρό της δημοκρατίας»* (Arendt, 1963), καθώς αποτέλεσαν βασικά πολιτικά εργαλεία κάθε επαναστατικού ή εναλλακτικού κινήματος που έθετε ως πρόταγμα τον μετασχηματισμό των αντιπροσωπευτικών θεσμών και επιδίωκε τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. Τα συμβούλια, σύμφωνα με την Άρεντ, επιτρέπουν την άμεση και αδιαμεσολάβητη πολιτική συμμετοχή του λαού στις πολιτικές διαδικασίες, εν αντιθέσει με τα συστήματα αντιπροσώπευσης που αποκλείουν τις μάζες από την εξουσία (Arendt, 1963).

Κριτική στο χαρακτήρα της αστικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ασκείται και από άλλους σύγχρονους στοχαστές της ριζοσπαστικής δημοκρατικής θεώρησης. Πιο συγκεκριμένα, τόσο στο έργο του Žižek όσο και σε αυτό του Chomsky, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία παρουσιάζεται ως μία πολιτειακή μορφή που περιορίζει την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα καθιστά αδύνατη την άμεση

πολιτική παρέμβαση και την αυτοοργάνωση του λαού (Άρνου, 2015, σσ. 62-64). Την ίδια κριτική για τον χαρακτήρα του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος εντοπίζουμε στο έργο του Badiou, όπου η εκλογική διαδικασία λειτουργεί ως μηχανισμός καταστολής και περιχαράκωσης των κοινωνικών κινημάτων (Άρνου, 2015, σσ. 62-64). Βάσει αυτών των θεωρήσεων η κρίση στο πεδίο της δημοκρατικής διακυβέρνησης δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί εντός των ορίων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, επομένως προκρίνεται και εδώ η μετάβαση σε ένα νέο μοντέλο πραγματικής δημοκρατικής διακυβέρνησης στο οποίο δεν θα υφίστανται οι περιορισμοί, που θέτουν η αστική δημοκρατία και οι θεσμοί της αντιπροσώπευσης.

2. Θεωρίες «συμμετοχικής» και «διαβουλευτικής» δημοκρατίας

Βασιζόμενοι στις θεμελιώδεις μαρξιστικές θέσεις για την ελευθερία και την δημοκρατία, πολλοί στοχαστές προχώρησαν σε μια διαδικασία επανεξέτασης του ορθόδοξου μαρξισμού- λενινισμού διατυπώνοντας νέες θεωρητικές προσεγγίσεις περί της έννοιας της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Αφορμή για την ανάδυση των νέων θεωρήσεων στάθηκε τόσο η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και η αναγνώριση των παθογενειών που εμφανίστηκαν στα σοβιετικά κράτη, όσο και η εμφάνιση νέων κοινωνικών κινημάτων, καθώς και νέων κοινωνικών ταυτοτήτων (Deppe, 2013). Χαρακτηριστικό παράδειγμα των νέων αυτών προσεγγίσεων είναι το μοντέλο της «συμμετοχικής δημοκρατίας» το οποίο εμφανίζεται την δεκαετία του 1960 (Held, 2000). Οι στοχαστές της «συμμετοχικής δημοκρατίας», εκκινώντας από μία μαρξιστική αφετηρία, αμφισβητούν την φιλελεύθερη θεώρηση περί ισότητας και ελευθερίας εντός του αστικού κράτους υπογραμμίζοντας τα υψηλά επίπεδα κοινωνικού αποκλεισμού και διάβρωσης της ενεργής πολιτικής συμμετοχής (Held, 2000). Οι ταξικές ανισότητες και οι φυλετικές ή σεξιστικές διακρίσεις θέτουν φραγμούς στην ισότιμη εκπροσώπηση των κοινωνικών ομάδων και συνεπώς περιορίζουν την ποιότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, καθώς και την ισχύ των πολιτικών ελευθεριών και των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Ο «σοσιαλιστικός πλουραλισμός» αποτελεί την απάντηση του Ν. Πουλαντζά τόσο στις διαβρώσεις του δημοκρατικού κεκτημένου από την ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού και της άκρατης επικράτησης των αγορών στο πολιτικο-οικονομικό πεδίο όσο και στις παθογένειες του σοβιετικού πολιτικού συστήματος (Held, 2000). Κεντρική θέση αυτής της προσέγγισης αποτελεί η διεύρυνση και εμπάθυνση των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών

παράλληλα με την ανάπτυξη θεσμών άμεσης δημοκρατίας και αυτοδιαχείρισης (Πουλαντζάς, 2008). Ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας αλλά και του κράτους είναι μία σύνθετη διαδικασία, που περιλαμβάνει από τη μία την ενίσχυση του δημοκρατικού ελέγχου στους αντιπροσωπευτικούς φορείς, δηλαδή στα πολιτικά κόμματα, τις κρατικές γραφειοκρατίες και τα εθνικά κοινοβούλια και από την άλλη την ενεργό δράση των πολιτών μέσω νέων μορφών πολιτικής οργάνωσης, όπως αυτές εκφράζονται εντός του τόπου εργασίας και των διαφόρων ομάδων της κοινωνίας των πολιτών.

Εκκινώντας από την προσέγγιση του Πουλαντζά, ο Άλβαρο Γκαρσία Λινέρα, ο οποίος είναι πολιτικός, θεωρητικός της μαρξιστικής φιλοσοφίας και έχει διατελέσει αντιπρόεδρος της Βολιβίας, υποστηρίζει ότι για να πραγματοποιηθεί η μετάβαση στην πραγματικά δημοκρατική κοινωνία απαιτείται η εφαρμογή μιας διαδικασίας διαρκών μετασχηματισμών εντός των λαϊκών και πολιτικών φορέων, που επιδιώκουν την ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων, καθώς και η μεταβολή του ίδιου του κρατικού μηχανισμού. Το κράτος έχει κεντρική θέση στην θεωρία του Λινέρα, ως εργαλείο πολιτικής και ορίζεται ως *«η υλική, ιδεατή, οικονομική και πολιτισμική θεσμοποίηση του δεδομένου κάθε φορά συσχετισμού δυνάμεων»* (Garcia Linera, 2015, σ. 20). Αποτελεί, με άλλες λέξεις, μία κοινωνική σχέση που διαπερνά όλη την κοινωνική δομή και τις επιμέρους κοινωνικές σχέσεις, ταυτότητες και ιδέες (Garcia Linera, 2015 σελ. 46). Πρόκειται για μία θέαση της κρατικής οντότητας που προσιδιάζει στην γκραμισιανή θεώρηση περί «ηγεμονίας» (Garcia Linera, 2015 σελ.48). Κατά συνέπεια, κάθε αγώνας που επιδιώκει τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος και της κοινωνικής ζωής οφείλει να συμπεριλαμβάνει ως βασικό πολιτικό εργαλείο την προσπάθεια μετασχηματισμού της κρατικής εξουσίας, ιδίως στο πεδίο που αφορά την *«ιδεατή της διάσταση»*, δηλαδή την ικανότητα διαμόρφωσης ιδεαλιστικών, πολιτισμικών και ηθικών αρχών.

Ο Λινέρα διαμορφώνει τη σκέψη του επηρεασμένος από το έργο του Πουλαντζά εμμένοντας στα στάδια, που είναι απαραίτητα ώστε να οικοδομηθεί ο σοσιαλισμός. Επιγραμματικά, τα στάδια του *«δημοκρατικού δρόμου»* συνοψίζουν μία ευρεία και μακρά διαδικασία, η οποία έχει ως αφετηρία τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, που τείνουν να δημιουργούν αντιστάσεις και λαϊκά αγωνιστικά κινήματα. Οι αγώνες *«μετασχηματίζουν την υλικότητα του κράτους»* και οδηγούν σε μια διαδικασία εμβάθυνσης των πολιτικών ελευθεριών και των

δημοκρατικών αρχών, κατοχυρώνοντας νέες μορφές αμεσοδημοκρατικής διακυβέρνησης και πολιτικής συμμετοχής που επιτρέπουν την εξάλειψη της κρατικής οργάνωσης (Πουλαντζάς, 2008). Για τον Λινέρα, όπως και για τον Πουλαντζά, ο σοσιαλισμός δομείται επί της ουσίας μέσω μιας *«απεριόριστης διεύρυνσης των χώρων διαβούλευσης και δράσης της κοινωνίας»*, αρχικά σε επίπεδο διαχείρισης των δημόσιων υποθέσεων και στη συνέχεια σε επίπεδο παραγωγής και διαχείρισης του κοινωνικού πλούτου (Rinaldi, 2015).

Εντός αυτού του πλαισίου κινείται και η προσέγγιση της Μάρτα Χάρνεκερ, σχετικά με το ρόλο και τις επιδιώξεις των κινημάτων, που αποσκοπούν στην οικοδόμηση ενός πιο δικαίου και δημοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω πολιτική φιλόσοφος θεωρεί ως αναγκαία την οικοδόμηση μίας στρατηγικής που αφενός περιλαμβάνει την διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών εντός των ευρύτερων αριστερών πολιτικών φορέων και ομάδων, με έμφαση στην ενότητα και την συνεργασία, και αφετέρου κατανοεί την πολυπλοκότητα και την σημασία των νέων μορφών της κρατικής καπιταλιστικής οργάνωσης και της δυνατότητας νομιμοποίησής τους (Harnecker M., 2015). Συνεπώς, είναι απαραίτητο να συγκροτηθεί ένα *«πολιτικό εργαλείο»*, δηλαδή ένα *«εναλλακτικό πρόγραμμα εθνικού χαρακτήρα που επιτρέπει τη διοχέτευση του αγώνα των ποικίλων πολιτικών δρώντων»* (Harnecker, 2015 σελ. 24) και αποσκοπεί στην *«οικοδόμηση εμπειριών λαϊκής δημοκρατίας»* (Harnecker, 2015 σελ. 60). Οι λαϊκές διαβουλεύσεις, καθώς και τα δημοψηφίσματα μπορούν να αποτελέσουν χώρους για την δημιουργία και την διεύρυνση των δημοκρατικών διαδικασιών με κίνητρο τη λήψη αποφάσεων *«από τα κάτω»* (Harnecker, 2015 σελ.63).

Η προσέγγιση του Πουλαντζά, καθώς και των υπόλοιπων στοχαστών της *«συμμετοχικής δημοκρατίας»*, προκρίνουν ένα μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατικής διακυβέρνησης, το οποίο ενθαρρύνει την ενεργή πολιτική συμμετοχή και ενδυναμώνει την αίσθηση της πολιτικής αποτελεσματικότητας και του δημοκρατικού πλουραλισμού (Held, 2000). Στο μοντέλο αυτό η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ενώ λειτουργεί εντός των συνθηκών που επιτρέπουν την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής μορφής και του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων, παράλληλα προωθεί την δημιουργία και την ανάπτυξη δημοκρατικών σχημάτων, χώρων συμμετοχής και συλλογικών δομών. Με τον τρόπο αυτό καθίσταται απαραίτητο εργαλείο για την οικοδόμηση νέων κοινωνικών σχέσεων. Η συμμετοχική δημοκρατία

επεκτείνεται σε θεσμούς αμεσοδημοκρατικούς, οι οποίοι συνυπάρχουν με τους θεσμούς αντιπροσώπευσης και ενισχύουν τη δυνατότητα της λήψης νομοθετικών πρωτοβουλιών από τους πολίτες (Held, 2000). Κατά συνέπεια, λόγω της έντονης σημασίας που αποδίδεται στην πολιτική συμμετοχή και την ενεργό δράση του εκλογικού σώματος, οι υποστηρικτές της συμμετοχικής δημοκρατίας θεωρούν πως υπερέχει σημαντικά από την φιλελεύθερη αντιπροσωπευτική δημοκρατία η οποία χαρακτηρίζεται από αδράνεια και αδιαφορία από πλευράς των πολιτών (Schmidt, 2004).

Η ενίσχυση της ενεργού συμμετοχής των πολιτών καταλαμβάνει σημαντική θέση και στην προσέγγιση περί διαβουλευτικής δημοκρατίας. Ο όρος διαβουλευτική δημοκρατία εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1980 και αναφέρεται σε μία διαδικασία συλλογικής λήψης αποφάσεων, η οποία προκύπτει από την ισότιμη συμμετοχή των πολιτών σε δημόσια διαβούλευση (Μακρής, 2011). Ως διαβούλευση ορίζεται η μέθοδος διαμόρφωσης αποφάσεων μέσω του μετασχηματισμού ίσων και ελεύθερων προτιμήσεων στη βάση μίας ορθολογικής και αμερόληπτης επικοινωνίας (Μακρής, 2011). Εν προκειμένω, η κριτική της διαβουλευτικής διακυβέρνησης στην αστική αντιπροσωπευτική δημοκρατία έγκειται στην αδυναμία της δεύτερης να ανταποκριθεί στην υιοθέτηση της λαϊκής βούλησης, η οποία συγκροτείται μέσω της δημόσιας διαβούλευσης (Αρνου, 2015). Στο σημείο αυτό οι υποστηρικτές της διαβουλευτικής θεωρίας επισημαίνουν ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία χαρακτηρίζεται από απουσία ουσιαστικού διαλόγου και κατά συνέπεια από έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης. Το εκλογικό σύστημα δεν αποτελεί ικανοποιητική νομιμοποιητική βάση, εν αντιθέσει με μία διαδικασία ουσιαστικής νομιμοποίησης η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από την ελεύθερη διαβούλευση.

Κεφάλαιο Πέμπτο

Εναλλακτικές πολιτικές και πολιτικά συστήματα διεύρυνσης και εμπάθυνσης των δημοκρατικών θεσμών

1. Πολιτικά εργαλεία και προϋποθέσεις για την επίτευξη ουσιαστικών επιπέδων εκδημοκρατισμού

Στο πρώτο μέρος έγινε μία προσπάθεια να παρουσιαστούν συνοπτικά οι μεταβολές που υφίσταται το δημοκρατικό πολίτευμα ως απόρροια της οικονομικής κρίσης και της

υιοθέτησης του δόγματος του νεοφιλελευθερισμού σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι προβληματικές, που προέκυψαν λόγω πολιτικών ή οικονομικών κρίσεων, αντιμετωπίστηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να απειλείται ο ίδιος ο δημοκρατικός χαρακτήρας των σύγχρονων κρατών. Ωστόσο, υπήρξαν περιπτώσεις όπου η διαχείριση της οικονομικής κρίσης δεν χαρακτηρίστηκε από πρακτικές αυταρχισμού και συρρίκνωσης της δημοκρατίας, αλλά, αντιθέτως, λειτούργησε προς όφελος των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων διευρύνοντας την συμμετοχή τους στις πολιτικές διαδικασίες και διασφαλίζοντας την αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου βάσει των συμφερόντων τους.

Η εφαρμογή ενός διαφορετικού, εναλλακτικού προς τον νεοφιλελευθερισμό, οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου, το οποίο αποσκοπεί στην δημιουργία θεσμών και πολιτικών, που επιτρέπουν την διεύρυνση της δημοκρατίας και αμβλύνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις, έγινε εφικτή είτε μέσω επαναστατικών διαδικασιών είτε μέσω μείζονων πολιτικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων σε όλο το φάσμα των πολιτειακών λειτουργιών. Η πρώτη περίπτωση αφορά τις κοινωνικές επαναστάσεις του 20ου αιώνα, όπως για παράδειγμα την επανάσταση της Κούβας (1953-59), αλλά και πιο πρόσφατα, το επαναστατικό κουρδικό κίνημα στην Βόρεια Συρία (2012 έως σήμερα). Οι επαναστάσεις αυτές οδήγησαν σε μία εκ θεμελίων μεταβολή του κοινωνικοοικονομικού μοντέλου που αφορούσε τόσο τον ρόλο του κράτους όσο και τον τρόπο λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών και του δικαίου (Καλτσώνης, 2014). Η δεύτερη περίπτωση αφορά παραδείγματα χωρών στις οποίες αναδείχθηκαν κυβερνήσεις που προχώρησαν στην εφαρμογή καινοτόμων πολιτικών προγραμμάτων με σκοπό την βελτίωση της ζωής των ασθενέστερων τάξεων, όπως η κυβέρνηση Τσάβες στην Βενεζουέλα ή η κυβέρνηση Μοράλες στην Βολιβία. Η ανάδειξη αυτών των εναλλακτικών πολιτικών δυνάμεων σε κυβερνητικές θέσεις ήταν αποτέλεσμα των έντονων κοινωνικών αγώνων των λαϊκών κινημάτων ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό και την κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου (Καλτσώνης, 2018).

Σε κάθε ένα από τα παραδείγματα, που αναφέρθηκαν παραπάνω, εντοπίζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία επέτρεψαν την μετάβαση σε πιο δημοκρατικές μορφές διακυβέρνησης. Η διεύρυνση της δημοκρατίας στις περιπτώσεις των χωρών που εξετάζουμε συνεπάγεται την λήψη μέτρων και πρωτοβουλιών που ενθαρρύνουν την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, και, ιδιαίτερα των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων, στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η εμπάθυνση και η κοινωνική

εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών αποτελεί βασικό πολιτικό εργαλείο για την επίτευξη κοινωνικών αλλαγών που θα οδηγήσουν στον περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων (Καλτσώνης, 2018). Κατά συνέπεια, οι μετασχηματισμοί σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο επιδιώκουν την κατασκευή ενός μοντέλου «ουσιαστικής ή κοινωνικής δημοκρατίας», το οποίο αποσκοπεί στην επίλυση των προβλημάτων της πλειοψηφίας, δηλαδή των χαμηλότερων κοινωνικά τάξεων (Harnecker M. , 2007).

Οι μετασχηματισμοί αυτοί περιλαμβάνουν αλλαγές σε δύο βασικούς τομείς. Ο πρώτος αφορά την κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας (εξαίρεση αποτελεί το μοντέλο της Δημοκρατικής Αυτονομίας της Βόρειας Συρίας) και ο δεύτερος την «ριζοσπαστικοποίηση» του αντιπροσωπευτικού δημοκρατικού μοντέλου (Καλτσώνης, 2009). Με τον όρο ριζοσπαστικοποίηση αναφερόμαστε στα πολιτικά εργαλεία που διασφαλίζουν επίπεδα πραγματικής εκπροσώπησης και εντοπίζονται κυρίως στην προώθηση αμεσοδημοκρατικών θεσμών, όπως των τοπικών συμβουλίων ή των δημοψηφισμάτων. Οι πρωτοβουλίες αυτές απέκτησαν νομική ισχύ και κατοχυρώθηκαν στα συνταγματικά κείμενα των εν λόγω πολιτικών συστημάτων, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις εκείνες που επέτρεψαν την μερική αναδιανομή του πλούτου, καθώς και των περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων (Καλτσώνης, 2018).

2. Εθνική Κυριαρχία

Η έννοια της εθνικής κυριαρχίας αποτέλεσε τον πυρήνα της συνταγματικής οργάνωσης του έθνους- κράτους (Μανιτάκης, 2009). Τα μέσα και οι μηχανισμοί εξωτερικής αλλά και εσωτερικής κυριαρχίας, όπως κατοχυρώθηκαν εντός του συνταγματικού θεσμικού πλαισίου παγίωσαν την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ως ανώτατη αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος και νομιμοποιητική του βάση (Σωτηρέλης, 2012). Κατά συνέπεια, η εξασφάλιση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των εθνών-κρατών συνεπάγεται την λειτουργία ενός θεσμικού χώρου ικανού να προφυλάξει τις προσωπικές ελευθερίες και τα κοινωνικά δικαιώματα, καθώς και να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή. Δεν πρόκειται ασφαλώς για ένα αίτημα επιστροφής σε μία αυστηρή, συντηρητική ιδεολογία κρατικισμού αλλά, αντιθέτως, για την συγκρότηση μίας νέας «αμυντικής» στρατηγικής (Σωτηρέλης, 2012) έναντι της παγκοσμιοποίησης και του ιμπεριαλισμού, καθώς και της κατάλυσης των λαϊκών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η επιδίωξη και ουσιαστική κατοχύρωση της εθνικής κυριαρχίας περιλαμβάνει τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις. Η πρώτη αφορά την εθνικοποίηση των βασικών τομέων της οικονομίας, μία πρωτοβουλία που διασφαλίζει την προστασία της εθνικής οικονομίας από το ξένο κεφάλαιο (Καλτσώνης, Μαριόλης, & Παπουλής, 2017). Το μέτρο αυτό είναι απαραίτητο προκειμένου να γίνει εφικτή η μετάβαση σε ένα αναδιανεμητικό κοινωνικό σύστημα, που θα ωφελεί τα εργατικά και μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα και θα οδηγήσει σταδιακά στην εξάλειψη των κοινωνικών διαφορών (Καλτσώνης, Μαριόλης & Παπουλής, 2017). Το Σύνταγμα της Βενεζουέλας, θεσμοθετώντας προς αυτή την κατεύθυνση, ορίζει στο άρθρο 12 ότι *«τα κοιτάσματα ορυκτών και υδρογονανθράκων, όποιας μορφής, που βρίσκονται στο έδαφος, στον εθνικό θαλάσσιο χώρο, στην αποκλειστική οικονομική ζώνη της χώρας αποτελούν δημόσια περιουσία»* (άρθρο 12 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Ταυτόχρονα, τα άρθρα 302 και 303 περιλαμβάνουν διατάξεις σχετικά με τον κρατικό έλεγχο των πετρελαϊκών επιχειρήσεων (άρθρα 302, 303 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Οι εν λόγω διατάξεις του Συντάγματος του 2009 επιδιώκουν να αποκαταστήσουν την οικονομική ανεξαρτησία της χώρας, περιορίζοντας την παρουσία του ξένου κεφαλαίου και επαναφέροντας το κράτος σε ρόλο βασικού διαχειριστή της οικονομίας (Καλτσώνης, 2009). Ιδιαίτερα, η εθνικοποίηση του πετρελαίου από την κυβέρνηση Τσάβες, αποτέλεσε, όπως θα δούμε παρακάτω, κομβικό εργαλείο για την υλοποίηση των κοινωνικών προγραμμάτων αναδιανομής (Villa, 2005, p. 154)).

Αντίστοιχα, το κουβανικό Σύνταγμα του 2019, ακολουθώντας την σοσιαλιστική παράδοση του κουβανικού κράτους, κατοχυρώνει τον κρατικό έλεγχο σε όλους τους βασικούς τομείς της οικονομίας, ενώ επιτρέπει στις ιδιωτικές και ξένες επιχειρήσεις να λειτουργούν σε λιγότερο ζωτικούς οικονομικούς τομείς. Το άρθρο 18 ορίζει ότι: *«Η Δημοκρατία της Κούβας διέπεται από ένα σοσιαλιστικό οικονομικό σύστημα που βασίζεται στην ιδιοκτησία των θεμελιωδών μέσων παραγωγής από όλους τους ανθρώπους ως πρωταρχική μορφή ιδιοκτησίας, καθώς και στον προγραμματισμό της οικονομίας ο οποίος θα πρέπει να λειτουργεί βάσει των κοινωνικών συμφερόντων»* (άρθρο 18 του Κουβανικού Συντάγματος, 2019). Περαιτέρω, το άρθρο 19 αναφέρεται στον ρόλο του κράτους ως βασικού οικονομικού παράγοντα. Πιο συγκεκριμένα, ορίζει ότι *«το κράτος καθοδηγεί, ρυθμίζει και παρακολουθεί την οικονομική δραστηριότητα, συνδυάζοντας εθνικά, εδαφικά, συλλογικά και ατομικά συμφέροντα προς όφελος της*

κοινωνίας». Ο σοσιαλιστικός σχεδιασμός αποτελεί το κεντρικό στοιχείο του συστήματος διακυβέρνησης για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Η βασική του λειτουργία είναι η σχεδίαση και η εκτέλεση ενός μοντέλου ανάπτυξης ικανού να εξασφαλίσει ισορροπίες μεταξύ αναγκών και διαθέσιμων πόρων» (άρθρο 19 του Κουβανικού Συντάγματος, 2019). Παρόμοιες διατάξεις εντοπίζονται και στο Σύνταγμα της Βολιβίας του 2009, όπου στα άρθρα 348 έως 379 κατοχυρώνεται ο κρατικός έλεγχος και η διαχείριση των φυσικών πόρων της χώρας προς όφελος της κοινωνίας και του δημόσιου συμφέροντος (Σύνταγμα της Βολιβίας, 2009).

Η δεύτερη κατεύθυνση αφορά την απαγόρευση ύπαρξης στρατιωτικών θέσεων, καθώς και σύναψης διεθνών συμφωνιών που παραβιάζουν το σύνταγμα και καταπατούν τα κυριαρχικά δικαιώματα του κράτους. Το άρθρο 10 του Συντάγματος της Βολιβίας απαγορεύει την εγκατάσταση ξένων στρατιωτικών βάσεων στο έδαφος της, ενώ το άρθρο 320 στις παραγράφους 3 και 4 ορίζει ότι *«οι οικονομικές σχέσεις με κράτη ή ξένες επιχειρήσεις πραγματοποιούνται σε συνθήκες ανεξαρτησίας, αμοιβαίου σεβασμού και ισότητας»* (Σύνταγμα της Βολιβίας, 2009). Αντίστοιχα, στο Σύνταγμα της Βενεζουέλας στο άρθρο 73, παρ. 2 αναφέρεται: *«Οι διεθνείς συνθήκες, οι συμβάσεις ή οι συμφωνίες που τυχόν θέτουν σε κίνδυνο την εθνική κυριαρχία ή που μεταβιβάζουν αρμοδιότητες σε υπερεθνικά όργανα μπορούν να τίθενται σε δημοψήφισμα κατόπιν πρωτοβουλίας του/της Προέδρου της δημοκρατίας ή των 2/3 των μελών της Συνέλευσης ή του 15% των εκλογέων»* (Σύνταγμα της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Ενώ, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο 16 του κουβανικού συνταγματικού κειμένου το οποίο προκηρύσσει ότι: *«Η Δημοκρατία της Κούβας βασίζεται τις διεθνείς της σχέσεις στην άσκηση της κυριαρχίας της, καθώς και στις αντιιμπεριαλιστικές και διεθνείς αρχές σύμφωνα με τα συμφέροντα του λαού, και, κατά συνέπεια: 1.Επιβεβαιώνει ότι οι οικονομικές, διπλωματικές και πολιτικές σχέσεις με οποιοδήποτε άλλο κράτος δεν μπορούν ποτέ να αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης υπό καθεστώς επιθετικότητας, απειλής ή εξαναγκασμού [...]»* (Σύνταγμα της Κούβας, 2019).

Η τρίτη κατεύθυνση αφορά την προσπάθεια δημιουργίας νέων εναλλακτικών μορφών διεθνούς συνεργασίας. Βάσει αυτής της προσέγγισης, η κυβέρνηση Τσάβες δημιούργησε την ALBA, ένα διαφορετικό είδος ένωσης, με διαφορετικούς τρόπους δράσης και με βασικό εργαλείο λειτουργίας την αλληλεγγύη μεταξύ των χωρών (Harnecker, 2015 σελ. 83). Η ALBA ξεκίνησε το 2004 ως μία διμερής συμφωνία

ανάμεσα στους λαούς της Κούβας και της Βενεζουέλας. Οι πρόεδροι Ούγκο Τσάβες και Φιντέλ Κάστρο υπέγραψαν ένα κείμενο το οποίο προέβλεπε την ανταλλαγή εκπαιδευτικού και υγειονομικού εργατικού προσωπικού έναντι πετρελαίου. Πιο συγκεκριμένα, η Βενεζουέλα δεσμεύτηκε να προμηθεύει σε αρκετά προσιτές τιμές το βασικό της εξαγωγίμο προϊόν, δηλαδή το πετρέλαιο, ενώ, η Κούβα απέστειλε 20.000 γιατρούς και εκπαιδευτικούς στις πιο φτωχές περιοχές του βενεζουελάνικου κράτους, προκειμένου να συνδράμουν στην προσπάθεια καταπολέμησης του αναλφαβητισμού και οικοδόμησης ενός αξιοπρεπούς δημόσιου συστήματος υγείας (IBP, 2009). Το 2006 η Βολιβία προσχώρησε στην Ένωση, ενώ ακολούθησαν η Νικαράγουα το 2007, η Ονδούρα το 2008 (αποχώρησε το 2010 λόγω πραξικοπήματος) και το Εκουαδόρ το 2009 (αποχώρησε το 2018) (IBP, 2009). Σήμερα στην ALBA συμμετέχουν δώδεκα χώρες της Λατινικής Αμερικής, ανάμεσά τους η Βενεζουέλα, η Κούβα, η Βολιβία, η Νικαράγουα και άλλα μικρά νησιωτικά κράτη της Καραϊβικής (Associated Press, 2018).

Η σύσταση της «Μπολιβαριανής Συμφωνίας των Λαών της Λατινικής Αμερικής» έγινε με γνώμονα την δημιουργία μίας οικονομικής ζώνης συνεργασίας και ανάπτυξης μεταξύ των κρατών, η οποία λειτουργεί βάσει των αρχών της αλληλεγγύης και της ισότητας (Cusak, 2019). Η ALBA αποτελεί

ένα ουσιαστικό πολιτικό, αντι-νεοφιλελεύθερο, αντιιμπεριαλιστικό σχέδιο, βασισμένο στις αρχές της συνεργασίας, της συμπληρωματικότητας και της αλληλεγγύης, που επιδιώκει να συσσωρεύσει λαϊκές και θεσμικές δυνάμεις για μια νέα διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Λατινικής Αμερικής, ένα κίνημα λαών για τη ζωή, τη δικαιοσύνη, την ειρήνη, την κυριαρχία, την ισότητα και την απελευθέρωση της Λατινικής Αμερικής, μέσω μιας αυθεντικής χειραφέτησης (Declaration of the First Continental Assembly of Social Movements towards ALBA, 2013).

Στις βασικές της αρχές η ALBA κατοχυρώνει την ύπαρξη ενός συστήματος εμπορίου και επενδύσεων τα οποία δεν λειτουργούν προς όφελος των αγορών αλλά συνιστούν μέσα για την επίτευξη δίκαιης και βιώσιμης ανάπτυξης. Το κράτος έχει ρυθμιστικό και συντονιστικό ρόλο στον τομέα διαχείρισης της οικονομικής δραστηριότητας προκειμένου να εγγυάται την επίτευξη των σκοπών αυτών (Latin American and Caribbean Economic System, 2015). Η ALBA αναγνωρίζει τις διαφορές στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης ανάμεσα στα μέλη της και λαμβάνει μέτρα που ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες κάθε κράτους εξασφαλίζοντας την «*την πρόσβαση όλων των εθνών στα οφέλη που απορρέουν από τη διαδικασία ολοκλήρωσης*» (Latin

American and Caribbean Economic System, 2015). Ειδικά αναφορικά με τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, η συμφωνία περιλαμβάνει μια σειρά από πρωτοβουλίες βάσει των αρχών της αλληλεγγύης και της συνεργασίας για την εκπόνηση και την εφαρμογή σχεδίων στους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας (Latin American and Caribbean Economic System, 2015). Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα “Yes, I Can” αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συνεργασίας με σκοπό την καταπολέμηση του αναλφαριθτισμού στις χώρες της Λατινικής Αμερικής (Vassallo, 2010).

Ένα ακόμη στοιχείο που διαφοροποιεί την ALBA από άλλες διεθνείς συμβάσεις και συμφωνίες είναι η πρόβλεψη για λαϊκή συμμετοχή των κοινωνικών κινημάτων και της κοινωνίας των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων τόσο σε επίπεδο προγραμματισμού όσο και διαχείρισης (Harris & Azzi, 2006). Τα κοινωνικά κινήματα οργανώνονται μέσω του επίσημου «Συμβουλίου των Κοινωνικών Κινήματων», ένα όργανο το οποίο είναι ιεραρχικά ισότιμο με το «Συμβούλιο Υπουργών» (Vassallo, 2010). Ταυτόχρονα, οι πολίτες έχουν την δυνατότητα να οργανωθούν μέσω της «Ηπειρωτικής Συνέλευσης των κοινωνικών κινημάτων για την ALBA», η οποία δεν αποτελεί επίσημο θεσμό αλλά λειτουργεί με τρόπο που προωθεί και ελέγχει την διαδικασία περιφερειακής ολοκλήρωσης, δημιουργώντας δίκτυα λαϊκής επικοινωνίας (Declaration of the First Continental Assembly of Social Movements towards ALBA, 2013).

Τέλος, μία ακόμα πρωτοβουλία στα πλαίσια της Μπολιβαριανής Ένωσης αποτελεί η δημιουργία της Τράπεζας της ALBA ή αλλιώς της Τράπεζας του Νότου (Vassallo, 2010). Πρόκειται για ένα εγχείρημα που αποσκοπεί στην προώθηση έργων οικονομικής ολοκλήρωσης και ανάπτυξης, καθώς και στην χρηματοδότηση κοινωνικών, εκπαιδευτικών, υγειονομικών και πολιτισμικών προγραμμάτων στα κράτη μέλη. Επιπλέον, στοχεύει στην εξάλειψη των οικονομικών διαφορών μεταξύ των μελών της. Το 2008 η Τράπεζα διέθετε αρχικό κεφάλαιο γύρω στο 1 δισ. δολάρια (Janicke, 2008).

3. Πολιτική Συμμετοχή

Οι προσπάθειες που κατευθύνονται στη ποιοτική εμβάθυνση της δημοκρατίας των εκάστοτε πολιτικών συστημάτων περιλαμβάνουν αλλαγές στο σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με βασικούς άξονες τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και την εμπέδωση πολιτικών εργαλείων που επιτρέπουν ή μεγεθύνουν τον

δημοκρατικό έλεγχο. Η εξασφάλιση της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων αμβλύνει τα δομικά ελλείμματα του αντιπροσωπευτικού συστήματος, ενώ, ταυτόχρονα, ενισχύει ουσιαστικά τον δημόσιο διάλογο και τον πλουραλιστικό χαρακτήρα του δημοκρατικού πολιτεύματος (Αθανασιάδου, 2011). Οι μορφές άμεσης νομοθέτησης και άμεσης διαβουλευτικής και εκλογικής συμμετοχής τοποθετούν το λαό στον πυρήνα της ρύθμισης και διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων. Τα δημοψηφίσματα και οι λαϊκές νομοθετικές πρωτοβουλίες αποτελούν τα κυριότερα παραδείγματα αμεσοδημοκρατικών θεσμών εντός των αντιπροσωπευτικών συστημάτων (Παπαδοπούλου, 2013). Παράλληλα, η θεσμοποίηση πρωτοβουλιών με στόχο τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας και των αντιπροσωπευτικών οργάνων από το λαϊκό σώμα προωθεί διαδικασίες σε επίπεδο άσκησης πολιτικής, οι οποίες βασίζονται στην αρχή της διαφάνειας και εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων διαδικασιών μπορούμε να εντοπίσουμε σε διατάξεις που αφορούν την δυνατότητα ανάκλησης και εναλλαγής των οργάνων αντιπροσώπευσης (Καλτσώνης, 2009).

Το φαινόμενο του «Νέου Συνταγματισμού» της Λατινικής Αμερικής, το οποίο εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και αφορά την υιοθέτηση νέων συνταγματικών κειμένων από τις χώρες της Βενεζουέλας, της Βολιβίας και του Εκουαδόρ με σκοπό την ενίσχυση του κρατικού ελέγχου της οικονομίας, την κατοχύρωση ενισχυμένων ανθρώπινων και κοινωνικών δικαιωμάτων και την υιοθέτηση πολιτικών διεύρυνσης της συμμετοχής του λαού στην διαδικασία λήψης αποφάσεων, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εγχειρήματα οικοδόμησης ενός μοντέλου συμμετοχικής δημοκρατίας (Schilling-Vacaflo, 2011). Τα νέα αυτά συντάγματα, τα οποία καταρτίστηκαν από συνελεύσεις και κυρώθηκαν με δημοψηφίσματα, περιλαμβάνουν διατάξεις που κατοχυρώνουν θεσμούς άμεσης δημοκρατίας, καθώς και μηχανισμούς λογοδοσίας και διαφάνειας. Παρόμοιες διατάξεις εντοπίζονται στο Σύνταγμα του σοσιαλιστικού κράτους της Κούβας, αλλά και στο εγχείρημα της αυτόνομης δημοκρατίας της Βόρειας Συρίας. Κατά συνέπεια, γίνεται σαφές πως κάθε προσπάθεια ριζοσπαστικοποίησης και εμβάθυνσης των δημοκρατικών θεσμών έχει στο επίκεντρο της την πολιτική συμμετοχή και την διεύρυνση του ρόλου των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων εντός του πολιτικού συστήματος.

Το παράδειγμα της Βενεζουέλας. Το Σύνταγμα της Βενεζουέλας κυρώθηκε με δημοψήφισμα στις 15 Δεκεμβρίου του 1999, με ποσοστό 71.8% των ψήφων (Constitution Net, 2020). Αποτελεί προϊόν κινηματικών διεργασιών και διεκδικήσεων και συνιστά μια ποιοτική τομή στην συνταγματική ιστορία της χώρας, χωρίς να αμφισβητεί συνολικά το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό της σύστημα (Καλτσώνης, 2009). Το μπολιβαριανό Σύνταγμα είναι αποτέλεσμα μίας προσπάθειας επαναπροσδιορισμού της σχέσης μεταξύ κράτους και κοινωνίας, σε μία βάση ενίσχυσης της λαϊκής συμμετοχής, καθώς και βελτίωσης των παραδοσιακών θεσμών κρατικής οργάνωσης (Azzellini, 2013). Το εγχείρημα της Μπολιβαριανής Επανάστασης εξελίχθηκε, μέσω της προεδρίας του Ούγκο Τσάβες, σε μία πολιτική διαδικασία μετασχηματισμού του κράτους της Βενεζουέλας με κύριο άξονα τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος, καθώς και την ενίσχυση της θέσης των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων (Fox, Martinez, & Farrell, 2010). Τα αιτήματα ανασχηματισμού και μεταρρύθμισης σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο ενσωματώθηκαν στο συνταγματικό κείμενο, με την κατοχύρωση μιας σειράς καινοτόμων διατάξεων που αφενός μεν διευρύνουν το πεδίο των κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων, αφετέρου δε επιτρέπουν την οικοδόμηση νέων χώρων άμεσης πολιτικής δράσης και πολιτικής συμμετοχής (Azzellini, 2013).

Το Σύνταγμα του 1999, όπως αναθεωρήθηκε το 2009, ορίζει το πολίτευμα της Βενεζουέλας ως «συμμετοχική» δημοκρατία, η οποία λειτουργεί βάσει των αρχών του πλουραλισμού, της αποκεντρωμένης διοίκησης, της ανάδειξης αντιπροσώπων μέσω εκλογικών διαδικασιών καθώς και της δυνατότητας ανάκλησης των εκλεγμένων προσώπων (άρθρο 6 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Ο προσδιορισμός της Μπολιβαριανής δημοκρατίας ως συμμετοχικής επαληθεύεται μέσω μιας σειράς διατάξεων, που αφορούν τον ενεργό ρόλο των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων καθώς και την άσκηση δημοκρατικού ελέγχου στα όργανα του πολιτικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάταξη του άρθρου 62 του Συντάγματος κατοχυρώνεται η άμεση ή έμμεση ελεύθερη, πολιτική συμμετοχή στην «*διαμόρφωση των δημόσιων υποθέσεων*» ως δικαίωμα των πολιτών, καθώς και η εξασφάλιση και δημιουργία συνθηκών που επιτρέπουν την άσκηση του παραπάνω δικαιώματος ως υποχρέωση και καθήκον του κράτους (άρθρο 62 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Παράλληλα, με μια σειρά συνταγματικών διατάξεων

κατοχυρώνεται η αρχή του ανακλητού, η οποία διατρέχει όλο το πολιτικό σύστημα της Βενεζουέλας. Βάσει αυτής τα εκλεγέντα πρόσωπα σε διάφορες πολιτειακές θέσεις και αξιώματα, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του Προέδρου της Δημοκρατίας, μπορούν να ανακληθούν δηλαδή να παυθούν άμεσα κατόπιν λαϊκής ψηφοφορίας (άρθρα 6, 70, 72, 197, 198 & 233 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009).

Περαιτέρω, κατά τη συνταγματική διάταξη του άρθρου 70, κατοχυρώνεται η άμεση συμμετοχή της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού και πολιτικού βίου, είτε μέσω της διεύρυνσης του θεσμού της κοινωνικής διαβούλευσης ως παράγοντα καλής νομοθέτησης και της άμεσης γνωμοδότησης της κοινωνίας μέσω δημοψηφίσματος, είτε μέσω της άμεσης νομοθέτησης ακόμα και σε συνταγματικό επίπεδο, είτε μέσω του άμεσου ελέγχου της εκτελεστικής εξουσίας δια του θεσμού της ανάκλησης εντολής . Πιο συγκεκριμένα, ορίζεται επί λέξει ότι :

Η συμμετοχή και η ενεργός ανάμειξη των λαών στην άσκηση της κυριαρχίας τους στα πολιτικά πράγματα μπορεί να εκφραστεί ως: ψηφοφορία για την ανάδειξη δημοσίων αξιωμάτων, δημοψήφισμα, διαβούλευση της κοινής γνώμης, ανάκληση εντολής, νομοθετικές, συνταγματικές και συντάσσουσες πρωτοβουλίες, ανοιχτά fora και λαϊκές συναντήσεις των οποίων οι αποφάσεις θα είναι δεσμευτικές έναντι άλλων, καθώς και σε κοινωνικά ή οικονομικά πράγματα: όργανα κοινωνικής υπηρεσίας, αυτοδιαχείριση, συν διαχείριση, συνεργατικές επιχειρήσεις σε όλες τις μορφές, συμπεριλαμβανομένων των οικονομικής φύσης επιχειρήσεων, ταμειυτήρια, κοινοτικές επιχειρήσεις, και άλλες μορφές ενώσεων που καθοδηγούνται από την αμοιβαία συνεργασία και αλληλεγγύη (άρθρο 70 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009)

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι στην εξεταζόμενη περίπτωση η ενάσκηση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας δεν περιορίζεται μόνο στη συμμετοχή σε διαδικασίες που εμπεριέχονται στις βασικές κρατικές λειτουργίες, αλλά επεκτείνεται σε τομείς που επιτρέπουν την άμεση οργάνωση και αυτενέργεια των πολιτών ως προς τη διαμόρφωση, διαχείριση και τον έλεγχο της ασκούμενης πολιτικής.

Ιδιαίτερης σημασίας εντός του συνταγματικού κειμένου αποτελούν επίσης, οι διατάξεις που αφορούν την διενέργεια δημοψηφίσματος. Στα άρθρα 71 και 74 προβλέπεται η διεξαγωγή δημοψηφισμάτων συμβουλευτικού ή υποχρεωτικού χαρακτήρα, για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, καθώς και για μερική ή ολική ακύρωση εθνικών νόμων, αντίστοιχα (Bolivarian Republic of Venezuela, Constitution , 2009). Ταυτόχρονα, η διαδικασία τροποποίησης ή συνολικής αναθεώρησης του συνταγματικού κειμένου δύναται να προέλθει από πρωτοβουλία των

πολιτών, ενώ η τελική έγκριση κάθε συνταγματικής αλλαγής γίνεται μέσω δημοψηφίσματος (άρθρα 341, 342 & 344 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Από το 1999 μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί επτά δημοψηφίσματα στην Μπολιβαριανή Δημοκρατία της Βενεζουέλας (IDEA, 2008, p. 34), ενώ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το συνταγματικό κείμενο, καθώς και η αναθεώρηση του 2009 έχουν κυρωθεί επίσης μέσω δημοψηφισμάτων (Suggett & Pearson, 2009). Η κατοχύρωση του θεσμού του δημοψηφίσματος ως τελικού οργάνου κατακύρωσης των προτεινόμενων συνταγματικών μεταρρυθμίσεων μέσω των εν λόγω διατάξεων επιτρέπει την διατύπωση της βούλησης του εκλογικού σώματος για μείζονα ζητήματα που αφορούν την πολιτική διαδικασία, προωθώντας έτσι την λειτουργία αμεσοδημοκρατικών θεσμών εντός του αντιπροσωπευτικού πολιτικού συστήματος της χώρας (Καλτσώνης, 2018).

Η περίπτωση των τοπικών συμβουλίων αποτελεί, επίσης παράδειγμα εμπέδωσης αμεσοδημοκρατικών θεσμών στο μπολιβαριανό πολιτικό σύστημα. Πρόκειται για μία πρωτοβουλία που επικεντρώνεται στην οικοδόμηση αυτοδιοικούμενων δομών, εντός των οποίων η λαϊκή βάση αναπτύσσει την ικανότητα να αναλύει, να αποφασίζει και να εφαρμόζει πολιτικές άμεσα χωρίς την παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας (Kozarek, 2017). Με άλλα λόγια, επιτυγχάνεται μία διαδικασία αποκέντρωσης, όπου η ισχύς και ο έλεγχος για τοπικά ζητήματα, σταδιακά μεταφέρεται από το κράτος σε παράλληλες δομές αυτοδιοίκησης. Τα συμβούλια λειτουργούν ως δομές άμεσης συμμετοχής, οι οποίες συνυπάρχουν με τα εκλεγμένα αντιπροσωπευτικά κρατικά όργανα (Fox, Martinez & Farrell, 2010).

Τα πρώτα εγχειρήματα αυτοοργάνωσης, εμφανίστηκαν το 2005 σε διάφορες περιοχές της Βενεζουέλας, όταν πολιτικές οργανώσεις και ομάδες της κοινωνίας των πολιτών άρχισαν να προωθούν εναλλακτικές προτάσεις και να σχηματίζουν τοπικά συμβούλια, τα οποία ονομάστηκαν «τοπικές κυβερνήσεις» ή «κοινοτικές κυβερνήσεις» (Azzellini, 2013). Τον Ιανουάριο του 2006 η κυβέρνηση Τσάβες υιοθέτησε αυτή την πρωτοβουλία και τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου η Εθνοσυνέλευση ενέκρινε το νόμο των «Κοινοτικών συμβουλίων» (Καλτσώνης, 2009). Την στιγμή που ψηφίστηκε ο νόμος υπήρχαν ήδη 5.000 τοπικά συμβούλια στην Βενεζουέλα (Azzellini, 2013).

Η οργάνωση των τοπικών συμβουλίων λαμβάνει χώρα εντός των κοινοτήτων, δηλαδή του συνόλου των οικογενειών, που κατοικούν σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή και μοιράζονται κοινές οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες (Καλτσώνης, 2009). Τα γεωγραφικά όρια κάθε κοινότητας ορίζονται από τα ίδια τα συμβούλια, η πληθυσμιακή τους, όμως, βάση καθορίζεται από τον νόμο και μπορεί να περιλαμβάνει στις αστικές περιοχές 200 έως 400 οικογένειες, στις αγροτικές ζώνες τουλάχιστον 20 οικογένειες και στις περιοχές που κατοικούν αυτόχθονες πληθυσμοί τουλάχιστον 10 (Azzellini, 2013). Η ανώτατη βαθμίδα εξουσίας κάθε δομής είναι η συνέλευση πολιτών, στην οποία θα πρέπει να συμμετέχει το λιγότερο το 20% του πληθυσμού της περιοχής που έχει συμπληρώσει το 15ο έτος της ηλικίας του (Καλτσώνης, 2009). Οι συνελεύσεις είναι επιφορτισμένες με αρμοδιότητες που ορίζονται από το νόμο και επιτρέπουν την άμεση διαχείριση ζητημάτων που αφορούν την λειτουργία της κοινότητας από τους πολίτες. Τα άτομα των κοινοτήτων εκλέγουν εκπροσώπους για τις «επιτροπές εργασίας», δηλαδή τα εκτελεστικά όργανα της κοινότητας. Οι επιτροπές αυτές είναι διαχωρισμένες βάσει των καθηκόντων που εξυπηρετούν. Έτσι, υπάρχουν επιτροπές υγείας, τροφίμων, νερού, εκπαίδευσης, ενέργειας, υπηρεσιών, πολιτισμού και οικονομίας (Wilde, 2017). Κάθε σχέδιο και πολιτική που προτείνεται σε επίπεδο επιτροπής και αφορά τις ανάγκες κάθε κοινότητας πρέπει να λάβει έγκριση από την συνέλευση μέσω ψηφοφορίας (Kozarek, 2017). Όταν ολοκληρωθεί η εκλογική διαδικασία για την ανάδειξη των αντιπροσώπων, κάθε συνέλευση συγκροτεί ένα αναπτυξιακό πλάνο που αφορά την κοινότητα. Το κράτος αφού εγκρίνει αυτές τις προτάσεις, προχωρά στην χρηματοδότηση τους. Σε κάθε κοινότητα λειτουργεί, επίσης, μία «Κοινοτική Τράπεζα» (Καλτσώνης, 2009). Μέχρι το 2010, δημιουργήθηκαν περισσότερα από 20.000 τοπικά συμβούλια στην Βενεζουέλα, ενώ ήδη από τον πρώτο χρόνο εφαρμογής του νόμου μεταφέρθηκαν περίπου 1 δισ. δολάρια από τον κρατικό προϋπολογισμό στις «Κοινοτικές Τράπεζες» (Wilde, 2017).

Ο θεσμός των τοπικών συμβουλίων, όπως εφαρμόστηκε στην Βενεζουέλα συνέβαλε στην ενθάρρυνση και διαπαιδαγώγηση των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων με κατεύθυνση την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής (Καλτσώνης, 2009). Ωστόσο, μια σειρά από προβληματικές, τόσο σε θεσμικό όσο και σε λειτουργικό επίπεδο, υποβίβασαν τον ρόλο και την σημασία του εγχειρήματος. Αρχικά, πολλές κοινότητες έπρεπε να αντιμετωπίσουν την εχθρική στάση των δημοτικών διοικητικών αρχών, ιδιαίτερα δημάρχων και κυβερνητών από το χώρο της αντιπολίτευσης, που

αρνήθηκαν να συνεργαστούν με τις επιτροπές των συμβουλίων. Ταυτόχρονα, το εγχείρημα υπονομεύθηκε λόγω της έντονης παρέμβασης των κεντρικών κυβερνητικών οργάνων στις αυτοδιοικούμενες δομές, με αποτέλεσμα την σταδιακή εξάρτηση των κοινοτήτων από τον κρατικό προϋπολογισμό και τον περιορισμό της πολιτικής τους αυτονομίας. Το 2014, σε μια προσπάθεια διάσωσης του θεσμού των κοινοτήτων η κυβέρνηση Μαδούρο προχώρησε στην δημιουργία ενός νέου διακυβερνητικού οργάνου με σκοπό την ενίσχυση των κοινοτικών πολιτικών διαδικασιών, του Προεδρικού Συμβουλίου των κοινοτήτων (Kozarek, 2017). Προτάθηκε, επιπλέον, η συνταγματική αναγνώριση των κοινοτήτων και η συμπερίληψη της αρχής του κοινοτικού κράτους ως κατοχυρωμένη αρχή συνταγματικής ισχύος. Παρά την πολιτική και οικονομική κρίση που αντιμετωπίζει αυτή τη στιγμή το κράτος της Βενεζουέλας, λόγω της πτώσης των τιμών του πετρελαίου, του πληθωρισμού και της εχθρικής στάσης της αντιπολίτευσης, οι κοινότητες συνεχίζουν να λειτουργούν και να δημιουργούν νέες βάσεις για την προάσπιση της αυτονομίας τους και της δημοκρατίας.

Το παράδειγμα της Βολιβίας. Η περίπτωση της Βολιβίας αποτελεί μία εξίσου ενδιαφέρουσα απόπειρα συγκρότησης και εφαρμογής ενός εναλλακτικού σχεδίου προς την κατεύθυνση του περαιτέρω εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος, με στοιχεία που αφορούν την διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και την αναγνώριση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων της χώρας. Οι μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο ήταν, όπως και στην περίπτωση της Βενεζουέλας, προϊόντα κινηματικών διεργασιών και αγώνων καθώς και οργάνωσης του λαϊκού σώματος έναντι της εφαρμογής του νεοφιλελευθερισμού και της επακόλουθης κρίσης αυτού (Angria, 2013). Ιδιαίτερα η ανάδειξη του MAS, ενός πολιτικού φορέα που αναπτύχθηκε μέσα από την κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση των αυτόχθονων πληθυσμών, σε κυβερνών κόμμα αποδεικνύει τον πρωταγωνιστικό ρόλο των κοινωνικών κινημάτων στην διαδικασία μετασχηματισμού του βολιβιανού πολιτικού συστήματος (Oikonomakis & Espinoza, 2014).

Η περίοδος 1985-2005 χαρακτηρίστηκε από την εφαρμογή σκληρών μέτρων λιτότητας, που οδήγησαν στην αύξηση της ανεργίας και στην φτωχοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού, καθώς και σε σημαντική συρρίκνωση των κοινωνικών προγραμμάτων στήριξης των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων

(Pineo, 2016). Ταυτόχρονα, προωθήθηκαν πολιτικές ιδιωτικοποίησης δημόσιων περιουσιακών στοιχείων μείζονος σημασίας, όπως το νερό και το φυσικό αέριο, οι οποίες επιβλήθηκαν από την Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Olivera, 2014). Ιδιαίτερα η ιδιωτικοποίηση του νερού πυροδότησε μία σειρά από μαζικές κινητοποιήσεις με σημαντική δυναμική που αποτέλεσαν τη βάση για την οικοδόμηση ενός νέου πολιτικού χώρου αυτόνομης κοινωνικής οργάνωσης (Olivera, 2014). Σε διάφορες περιοχές της Βολιβίας, δημιουργήθηκαν νέες οριζόντιες δομές άμεσης δημοκρατίας, οι οποίες κατάφεραν από κινήματα διαμαρτυρίας να συγκροτηθούν σε πιο οργανωμένα σχήματα πολιτικής συμμετοχής (Oikonomakis & Espinoza, 2014).

Το MAS αποτέλεσε ακριβώς ένα τέτοιο μοντέλο οργάνωσης των κοινοτήτων των αυτόχθονων πληθυσμών. Συγκροτήθηκε ως πολιτικός φορέας με στόχο την διεκδίκηση των συμφερόντων των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων εντός των κυβερνητικών διαδικασιών. Η ανάδειξη του σε κυβερνών κόμμα, το 2005, σηματοδότησε τη μετάβαση σε «μία νέα μορφή διακυβέρνησης», όπου τα κοινωνικά κινήματα έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο εντός της πολιτικής διαδικασίας (Garcia Linera, 2006). Αναδεικνύεται, επομένως, και στην προκειμένη περίπτωση ένα μοντέλο κοινωνικού μετασχηματισμού που προκύπτει ως συνέπεια της διαλεκτικής σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ του κρατικού μηχανισμού και των κοινωνικών κινήματων, μίας «κατάστασης διπλής εξουσίας», όπου το πολιτικό σύστημα ελέγχεται από την κοινωνική πλειοψηφία και λειτουργεί με γνώμονα την διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και του δημοκρατικού ελέγχου (Garcia Linera, 2010).

Τα πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της νέας αυτής μορφής διακυβέρνησης της Βολιβίας αποτυπώθηκαν στο Σύνταγμα του 2009, το οποίο εγκρίθηκε από το εκλογικό σώμα μέσω δημοψηφίσματος με ποσοστό 61% (Schilling-Vacaflo, 2011). Στις σχετικές συνταγματικές διατάξεις η δημοκρατία της Βολιβίας ορίζεται ως «συμμετοχική, αντιπροσωπευτική και κοινοτική» (άρθρο 11 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009). Ο δε αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος συμπληρώνεται και διευρύνεται από πρωτοβουλίες σε θεσμικό και πολιτικό επίπεδο που ενισχύουν τους δημοκρατικούς θεσμούς. Οι πρωτοβουλίες αυτές εκτείνονται σε δύο κατευθύνσεις: η πρώτη αφορά το δικαίωμα συμμετοχής στο

πολιτικό σύστημα και η δεύτερη το δικαίωμα αυτοδιοίκησης των αυτόνομων κοινοτήτων του βολιβιανού κράτους (Schilling-Vacaflo, 2011).

Όσον αφορά την πολιτική συμμετοχή, το Σύνταγμα περιλαμβάνει μία σειρά από άρθρα που προβλέπουν την πλήρη ένταξη των αποκλεισμένων μέχρι τότε αυτόχθονων πληθυσμών εντός του κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου (άρθρα 3, 5, 8, 17, 21, 30, 31, 32 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009) καθώς και την εμπέδωση πολιτικών εργαλείων και θεσμικών οργάνων που διευρύνουν και εμβαθύνουν τις διαδικασίες άμεσης εμπλοκής του λαϊκού σώματος στη διαμόρφωση και λήψη των αποφάσεων. Ο δημοκρατικός έλεγχος και η πολιτική συμμετοχή κατοχυρώνονται ως μέσα άσκησης του δικαιώματος της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στα άρθρα 241 και 242 του Συντάγματος (Bolivia's Constitution, 2009). Επιπρόσθετα, το συνταγματικό κείμενο ορίζει την διεξαγωγή δημοψηφίσματος, την λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, την δυνατότητα ανάκλησης των διοικητικών οργάνων καθώς και την συμμετοχή των πολιτών σε λαϊκές συνελεύσεις, συμβούλια και διαβουλεύσεις ως απαραίτητες διαδικασίες που διασφαλίζουν τον συμμετοχικό και αμεσοδημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος (άρθρο 11, παρ. 2 εδ.α' του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009).

Αναφορικά με την κατεύθυνση της αυτοδιοίκησης των κοινοτήτων, ο ορισμός της δημοκρατίας της Βολιβίας ως «κοινοτικής» από το Σύνταγμα του 2009 (άρθρο 11 παρ. 1 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009) συνεπάγεται την αναγνώριση αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων εντός της επικράτειας του βολιβιανού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, η Βολιβία οργανώνεται εδαφικά σε 327 δήμους, 112 επαρχίες, 9 διαμερίσματα καθώς και σε αυτόνομες αγροτικές διοικήσεις αυτόχθονων πληθυσμών που αποτελούν το ένα πέμπτο της επικράτειας της χώρας (Tockman, 2017). Τα σύνορα των αυτόνομων εδαφικών μονάδων καθορίζονται από τους ίδιους τους κατοίκους των περιοχών (άρθρο 269 παρ. 2 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009), ενώ προβλέπεται η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την απόφαση αυτονόμησης νέων μονάδων (άρθρο 274 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009). Επιπρόσθετα, όσον αφορά τις σχέσεις τόσο των αυτόνομων κοινοτήτων μεταξύ τους όσο και με την κυβέρνηση, το Σύνταγμα ορίζει τις αυτόνομες διοικήσεις ως εδαφικές οντότητες που διέπονται από τις αρχές της αλληλεγγύης, της αυτοδιοίκησης, της ισότητας, της επικουρικότητας, της συνεργασίας, της διαφάνειας, της έμφυλης ισότητας, της πολιτικής συμμετοχής και του δημοκρατικού ελέγχου (άρθρο 270 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009). Η άσκηση

του δικαιώματος της αυτοδιοίκησης συνεπάγεται «την άμεση εκλογή των τοπικών οργάνων από τους πολίτες, την διαχείριση των οικονομικών πόρων και την άσκηση νομοθετικών, κανονιστικών, δημοσιονομικών και εκτελεστικών αρμοδιοτήτων από τα τοπικά κυβερνητικά όργανα» (άρθρο 272 & 277 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009).

Μέσω των παραπάνω συνταγματικών διατάξεων θεσμοθετείται η ισότιμη, ανεξαρτήτως φύλου, εθνικότητας και τάξης, πρόσβαση των πολιτών στη διαβούλευση, διαμόρφωση και έλεγχο των ασκούμενων πολιτικών. Επιπρόσθετα, το κοινοτικό στοιχείο της δημοκρατίας της Βολιβίας και η συνταγματική ενσωμάτωση αυτού, επέδωσε στις ιθαγενικές κοινότητες που διαβιούν στην βολιβιανή επικράτεια τη δυνατότητα να αυτοκυβερνηθούν και να ασκήσουν αυτόνομα πολιτική εντός των πλαισίων του βολιβιανού κράτους. Οι δύο αυτοί παράγοντες συντέλεσαν ώστε προηγουμένως αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες τόσο εντός των πόλεων, όσο και οι κοινότητες των ιθαγενών να συμπεριλαμβάνονται ως ενεργοί και ισότιμοι φορείς στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Το παράδειγμα της Κούβας. Η περίπτωση της Κούβας διαφέρει τόσο από αυτή της Βολιβίας όσο και της Βενεζουέλας, καθώς η διαμόρφωση του πολιτικού συστήματος του κουβανικού κράτους είναι απόρροια των επαναστατικών διαδικασιών, που συντελέστηκαν κατά τη περίοδο των ετών 1953 μέχρι 1959, όταν και εγκαθιδρύθηκε στο νησί μία μορφή πολιτικής οργάνωσης βασισμένη στις σοσιαλιστικές αρχές της μαρξιστικής- λενινιστικής θεωρίας. Ως εκ τούτου, στο επαναστατικό κράτος της Κούβας συγκροτήθηκε ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης, αντίθετο προς τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που επικρατούσαν εντός καπιταλιστικού πλαισίου και με βασικό στόχο την ανατροπή των κοινωνικών συσχετισμών προς όφελος των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Η κουβανική επαναστατική πολιτική, όπως εφαρμόστηκε μετά το 1959 βάσει των σοσιαλιστικών προταγμάτων για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα, ανέπτυξε μία νέα έννοια για την δημοκρατία, η οποία αποσκοπούσε τόσο στην ποσοτική αύξηση του αριθμού των ατόμων που συμμετέχουν στις πολιτικές διαδικασίες όσο και στην ποιοτική αναβάθμιση καθ'αυτών των διαδικασιών, καθώς και στην οικοδόμηση ενός πολιτικού συστήματος άμεσα ανταποκρινόμενου στα αιτήματα και τις ανάγκες του λαού (Guanche Zaldivar, 2011).

Η διαδικασία θεσμοθέτησης των μετασχηματισμών του πολιτικού συστήματος που επέφερε η επανάσταση, ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και είχε ως

αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός νέου συνταγματικού κειμένου, καθώς και την κατοχύρωση της εκλογικής διαδικασίας ως παγιωμένης πολιτικής πρακτικής (Kenworthy, 1985). Εντούτοις, ήδη από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης και παρά την απουσία θεσμικών αντιπροσωπευτικών οργάνων μέχρι και το 1976, οι πολιτικές διαδικασίες λειτουργούσαν βάσει ενός αμεσοδημοκρατικού μοντέλου συλλογικής δράσης και μαζικής συμμετοχής, που αφορούσε τη διαχείριση και επίλυση προβλημάτων σε τοπικό επίπεδο (Lambie, 2007). Η οργάνωση των πολιτών σε τοπικά συμβούλια, επιτροπές και συνελεύσεις συνέλαβε στην ανάπτυξη μίας νέας μορφής διακυβέρνησης, η οποία εκφράστηκε θεσμικά με την κατοχύρωση του Συντάγματος του 1976. Η επικύρωση του συνταγματικού κειμένου έγινε κατόπιν διεξαγωγής δημοψηφίσματος στο οποίο συμμετείχε το 98% των πολιτών. Πριν από το δημοψήφισμα είχαν πραγματοποιηθεί 160.000 διαβουλεύσεις, στις οποίες συμμετείχαν περισσότεροι από 6.000.000 πολίτες και προτάθηκαν 16.000 τροποποιήσεις, εκ των οποίων εκατοντάδες ενσωματώθηκαν στο νέο προς ψήφιση Σύνταγμα (Cannon, 1987). Το τελικό κείμενο εγκρίθηκε από το 97,7% του κουβανικού λαού και έθεσε τα θεμέλια για την οικοδόμηση ενός νέου σοσιαλιστικού μοντέλου συμμετοχικής δημοκρατίας (Cannon, 1987).

Το Σύνταγμα του 1976 αντικαταστάθηκε από ένα νέο συνταγματικό κείμενο το 2019, η κατάρτιση και η έγκριση του οποίου ακολούθησε παρόμοιες με τις προαναφερθείσες διαδικασίες. Πιο συγκεκριμένα, επτά εκατομμύρια πολίτες συμμετείχαν σε περισσότερες από εκατό χιλιάδες συνελεύσεις, ενώ κατατέθηκαν εκατοντάδες προτάσεις και κριτικές στην αρμόδια συντακτική επιτροπή (Monzon, 2020). Το τελικό κείμενο, το οποίο τέθηκε σε ψηφοφορία μέσω δημοψηφίσματος, περιλάμβανε 760 τροποποιήσεις οι οποίες βασίστηκαν στις προτάσεις των λαϊκών επιτροπών (Monzon, 2020). Το Σύνταγμα του 2019 τέθηκε σε ισχύ κατόπιν θετικής ψήφου του 86.85% των ψηφισάντων, ενώ στην εκλογική διαδικασία συμμετείχε το 90,15% των πολιτών (IACHR, 2020).

Βάσει του Συντάγματος του 2019 κατοχυρώνεται ο συμμετοχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος μέσω των διατάξεων, που αφορούν την συγκρότηση ενός αποκεντρωμένου πολιτικού συστήματος αυτόνομων διοικητικών μονάδων το οποίο ονομάστηκε “Poder Popular” (Organs of Popular Power - OPP). Η εισαγωγή των «οργάνων της Λαϊκής εξουσίας» ως θεσμών του κουβανικού κράτους πραγματοποιήθηκε ήδη από το πρώτο Σύνταγμα του 1976 ως απότοκο των

προσπαθειών οικοδόμησης ενός πολιτικού μοντέλου ικανού να ενσωματώσει τις λαϊκές οργανώσεις και την ενεργό λαϊκή συμμετοχή της επαναστατικής διαδικασίας εντός του θεσμικού πλαισίου της κουβανικής σοσιαλιστικής δημοκρατίας (Kenworthy, 1985). Η εφαρμογή του εν λόγω μηχανισμού αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της άμεσης εκπροσώπησης του λαού σε όλα τα στάδια λήψης αποφάσεων (Lambie, 2007). Βάσει αυτού του μοντέλου κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, το κουβανικό κράτος διαιρείται σε μικρότερες, αυτόνομες διοικητικές οντότητες (άρθρο 166 παρ. 1 του Συντάγματος της Κούβας, 2019), σε επαρχίες και δήμους, οι οποίες διαθέτουν νομοθετικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο (άρθρα 167 & 168 του Συντάγματος της Κούβας, 2019).

Οι πιο σημαντικές «αρχές» του συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης της Λαϊκής Εξουσίας είναι σύμφωνα με το άρθρο 185 του Συντάγματος οι δημοτικές συνελεύσεις, οι οποίες αποτελούν τα ανώτερα διοικητικά όργανα εντός των εδαφικών ορίων των δημοτικών κοινοτήτων (Cuba's Constitution, 2019). Το άρθρο 168 του Συντάγματος ορίζει, περαιτέρω, ότι οι δημοτικές κοινότητες αποτελούν «*πρωταρχικές διοικητικές μονάδες*», που οργανώνονται εδαφικά βάσει των «*κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των πολιτών στις εκάστοτε περιοχές*» της επικράτειας του κουβανικού κράτους (Cuba's Constitution, 2019). Οι δημοτικές συνελεύσεις στελεχώνονται από εκπροσώπους, που εκλέγονται άμεσα από τις συνελεύσεις γειτονιάς (άρθρο 186 του Συντάγματος της Κούβας, 2019). Πιο συγκεκριμένα, οι πολίτες κάθε γειτονιάς ή κάθε χωριού (περίπου 500-1000 κάτοικοι) συγκεντρώνονται σε τοπικό επίπεδο, προκειμένου να διαβουλευτούν περί θεμάτων, που αφορούν την κοινότητά τους και να εκλέξουν τα πρόσωπα που θα τους εκπροσωπήσουν στους δήμους (Καλτσώνης, 2007). Τα μέλη των δημοτικών συνελεύσεων ανανεώνονται κάθε δύομισι χρόνια μέσω εκλογών, ενώ το Σύνταγμα στο άρθρο 196 κατοχυρώνει την δυνατότητα ανάκλησης τους από το εκλογικό σώμα (Cuba's Constitution, 2019).

Οι δημοτικές συνελεύσεις είναι επιφορτισμένες με πλήθος αρμοδιοτήτων οι περισσότερες από τις οποίες ορίζονται από το Σύνταγμα. Αναφορικά με τις εκτελεστικές τους αρμοδιότητες, τα συμβούλια των δήμων είναι υπεύθυνα για την εκλογή του Προέδρου, του Αντιπροέδρου και του Γραμματέα, καθώς και για την ανάδειξη του Δημάρχου της εκάστοτε δημοτικής κοινότητας (άρθρο 188 του Συντάγματος της Κούβας, 2019). Επιπλέον, οι δημοτικές συνελεύσεις κατέχουν

σημαντικό ρόλο ως προς την ανάδειξη υποψηφίων σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο (Guanche Zaldívar, 2016). Οι συνελεύσεις αυτές έχουν την αρμοδιότητα, βάσει του εκλογικού νόμου να εγκρίνουν ή να απορρίψουν υποψήφιους κατόπιν προτάσεως της «Εθνικής Επιτροπής Υποψηφιοτήτων», ενός συλλογικού οργάνου το οποίο απαρτίζεται από «εκπροσώπους της Ένωσης των Εργατικών Συνδικάτων (CTC), από τις Επιτροπές Υπεράσπισης της Επανάστασης (CDR), από την Ομοσπονδία των Μικροκαλλιεργητών (ANAP), από την Ομοσπονδία Γυναικών της Κούβας (FMC) καθώς και την Ομοσπονδία των Φοιτητικών Συλλόγων και Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (FEU) (Καλτσώνης, 2019).

Ταυτόχρονα, οι δημοτικές συνελεύσεις διαχειρίζονται και διευθύνουν ζητήματα, που αφορούν την οικονομική και κοινωνική πολιτική εντός των ορίων της τοπικής τους αρμοδιότητας (άρθρο 191 του Συντάγματος της Κούβας, 2019). Επιπρόσθετα, είναι υπεύθυνες για τον οικονομικό σχεδιασμό αναπτυξιακών σχεδίων και προγραμμάτων καθώς και για την οργάνωση των τομέων της υγείας, της κοινωνικής μέριμνας, της εκπαίδευσης, της επιστήμης, του αθλητισμού, της διασκέδασης και της Προστασίας του περιβάλλοντος (άρθρο 191 του Συντάγματος της Κούβας, 2019). Λόγω της άμεσης εκπροσώπησης των πολιτών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, οι δημοτικές και περιφερειακές συνελεύσεις είναι επιφορτισμένες με τη διαχείριση της συντριπτικής πλειοψηφίας των τομέων, που αναφέρονται στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση της καθημερινότητας των πολιτών (Lambie, 2007). Για την πιο αποτελεσματική λειτουργία των δημοτικών οργάνων, το Σύνταγμα στο άρθρο 192 ορίζει την σύσταση «*επιτροπών εργασίας*», οι οποίες λειτουργούν εντός των λαϊκών συμβουλίων και σε στενή συνεργασία με τις κοινωνικές και μαζικές λαϊκές οργανώσεις (Cuba's Constitution, 2019). Η θεσμοθέτηση της άμεσης συμμετοχής των κοινωνικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων στο πολιτικό σύστημα της Κούβας διατρέχει όλο το συνταγματικό κείμενο, καθώς σε πληθώρα άρθρων (άρθρα 101 παρ.4, 134, 192 του Συντάγματος της Κούβας, 2019) προβλέπεται η εμπλοκή αυτών σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε τοπικό, περιφερειακό και κεντρικό επίπεδο.

Από τις πρώτες απόπειρες συγκρότησης της, μετά την επανάσταση, η κουβανική δημοκρατία επεδίωξε την οικοδόμηση ενός πολιτικού συστήματος, το οποίο να δίνει έμφαση στην συμμετοχή καθώς και την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής συνείδησης (Lambie, 2007). Ως αποτέλεσμα, η ενασχόληση των πολιτών με τα κοινά

δεν περιορίζεται απλώς στην συμμετοχή σε εκλογικές διαδικασίες αλλά διευρύνεται σε πεδία που εξασφαλίζουν ουσιαστικά επίπεδα κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων (Hernandez & Dilla , 1991). Ο ενεργός ρόλος της κοινωνίας των πολιτών επιτρέπει την ανάπτυξη πολύπλευρων πολιτικών προσωπικοτήτων ικανών να εμπλακούν σε πολλαπλά πεδία άσκησης της πολιτικής. Για παράδειγμα, μία γυναίκα μέλος του συνδικάτου εργασίας της μπορεί ταυτόχρονα «να συμμετέχει στην Ομοσπονδία Γυναικών Κούβας, στο συμβούλιο γειτονιάς ή στις επιτροπές εργασίας του δήμου» (Hernandez & Dilla, 1991). Επομένως, η κατασκευή της δημοκρατίας στην Κούβα αποτελεί ένα εφ' όλης της ύλης εγχείρημα κοινωνικής δικαιοσύνης, ανάπτυξης καθώς και άμεσης πολιτικής συμμετοχής.

4. Κοινωνική Πολιτική

Στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν παραπάνω η διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών συνοδεύτηκε από μερική αναδιανομή του πλούτου και περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων (Καλτσώνης, 2018). Η οικοδόμηση θεσμών εντός του πολιτικού συστήματος που κατέστησαν εφικτή την ποιοτική συμμετοχή των πολιτών και εμπάθυναν τις δημοκρατικές διαδικασίες, η κατοχύρωση και εμπέδωση κοινωνικών δικαιωμάτων καθώς και η επανάκτηση ή διαφύλαξη του δημόσιου χώρου, ως πεδίου συμμετοχής, πολιτικής διάδρασης και διεκδίκησης είχαν ως συνέπεια την επίτευξη κοινωνικών αλλαγών, με γνώμονα την προώθηση των αιτημάτων των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Στα αναλυόμενα στην παρούσα εργασία μοντέλα δημοκρατίας αναδεικνύεται ακριβώς η διαλεκτική σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την βελτίωση των κοινωνικών σχέσεων και την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Το παράδειγμα της Βενεζουέλας. Στην Βενεζουέλα, όπως αναλύθηκε παραπάνω, η ανάδειξη του «Κινήματος για την Πέμπτη Δημοκρατία» (MVR) σε κυβερνών κόμμα επέφερε ριζικές αλλαγές στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα της χώρας καθώς και την κατοχύρωση ενός νέου συνταγματικού κειμένου το 1999. Η νέα κυβέρνηση στηριζόμενη από την πλειοψηφία των ασθενέστερων λαϊκών στρωμάτων, προχώρησε στην εφαρμογή ενός πολιτικού προγράμματος, το οποίο περιλάμβανε πρωτοφανή φιλολαϊκά μέτρα, συμπεριλαμβανομένης της συνταγματικής κατοχύρωσης ενός ευρέος αριθμού κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και της ανάκτησης των βασικών πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας (Καλτσώνης, 2009). Ειδικότερα, η εθνικοποίηση των πετρελαϊκών πηγών (άρθρο 302 του Συντάγματος της Βενεζουέλας,

1999) επέτρεψε την άσκηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων καθώς και την εφαρμογή ενός σχεδίου κοινωνικής πολιτικής που αποσκοπούσε στην εξάλειψη των υψηλών ποσοστών ανέχειας που σημειώνονταν στον πληθυσμό (Weisbrot & Sandoval, 2007).

Το Σύνταγμα της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας αναγνωρίζει έναν ιδιαίτερα εκτενή αριθμό κοινωνικών δικαιωμάτων στο λαό της Βενεζουέλας. Κατοχυρώνει πρώτα και κύρια την αρχή της ισότητας, η οποία διατρέχει όλο το συνταγματικό κείμενο και αφορά την ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών στις κοινωνικές υπηρεσίες και τα κρατικά όργανα ανεξαρτήτως κοινωνικών, φυλετικών ή άλλων διακρίσεων (άρθρα 1, 2, 19, 21 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Επιπρόσθετα, το κράτος ορίζεται ως εγγυητής των ανθρώπινων, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων προκειμένου να εξασφαλιστούν *«η ανάπτυξη και ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η έκφραση της ανθρώπινης βούλησης, η οικοδόμηση μιας δίκαιης και ειρηνικής κοινωνίας, η προώθηση της ευημερίας των ανθρώπων καθώς και η εκπλήρωση των δικαιωμάτων, των αρχών και των καθηκόντων που ορίζονται από το Σύνταγμα»* (άρθρο 3 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009).

Περαιτέρω, σύμφωνα με το άρθρο 83 το κράτος οφείλει να εφαρμόζει πολιτικές που στοχεύουν στην βελτίωση της κοινωνικής ευημερίας του πληθυσμού, της ποιότητας της ζωής καθώς και της πρόσβασης των πολιτών στις υπηρεσίες υγείας, ενώ στα άρθρα 84 και 85 κατοχυρώνεται ο δημόσιος χαρακτήρας του συστήματος υγείας (Bolivarian Republic of Venezuela, Constitution , 2009). Αντίστοιχα, στα άρθρα 102 και 103 του Συντάγματος ορίζεται πως η εκπαίδευση αποτελεί *«ανθρώπινο δικαίωμα και θεμελιώδες κοινωνικό καθήκον»*, που παρέχεται από το κράτος δωρεάν ως δημόσια υπηρεσία με σκοπό την ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων *«σε μία δημοκρατική κοινωνία που βασίζεται στην ενεργή, συνειδητή και κοινή»* πολιτική συμμετοχή (άρθρο 102 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Το κράτος διατηρεί ιδρύματα και υπηρεσίες, ώστε να εξασφαλίσει την ίση πρόσβαση, την δια βίου μάθηση καθώς και την ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας (άρθρο 103 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Στον τομέα των εργασιακών δικαιωμάτων αναγνωρίζονται συνταγματικά σημαντικές αρχές του εργατικού δικαίου, όπως είναι η κατοχύρωση της εργασίας ως κοινωνικό δικαίωμα, το οποίο πρέπει να προστατεύεται από το κράτος (άρθρο 89 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009),

η καθιέρωση της οχτάωρης ημερήσιας εργασίας (άρθρο 90 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009), ο ορισμός κατώτατου μισθού που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των εργαζομένων (άρθρο 91 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009), οι κλαδικές και συλλογικές συμβάσεις εργασίας (άρθρο 96 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009) καθώς και το δικαίωμα στον συνδικαλισμό και την απεργία (άρθρα 95 και 97 του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009).

Αναφορικά με τα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής στην Βενεζουέλα προωθήθηκε ένα νέο μοντέλο συνεργασίας των κεντρικών κυβερνητικών οργάνων με τους φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, σύμφωνα με το οποίο η διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων, καθώς και η νομοθέτηση με σκοπό την επίλυσή τους μπορούσε να μεταβιβαστεί στα τοπικά συμβούλια (Buxton, 2014). Στοιχειώδους σημασίας είναι η συμμετοχή της οργανωμένης κοινωνίας στον τομέα της δημόσιας υγείας, όπου αυτή έχει το δικαίωμα και την υποχρέωση να εμπλέκεται στις διαδικασίες σχεδιασμού, εκτέλεσης και ελέγχου των ακολουθούμενων πολιτικών από τα δημόσια ιδρύματα υγείας (άρθρο 84 εδ. γ' του Συντάγματος της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, 2009). Οι «Αποστολές» (Mission), όπως ονομάστηκαν οι νέες αυτές νομοθετικές δομές, λειτουργούσαν παράλληλα με την κεντρική κυβέρνηση, διαθέτοντας όμως, δικά τους ταμεία, χρηματοδοτούμενα από τον κρατικό προϋπολογισμό. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνονταν τόσο η άμεση και αποτελεσματικότερη ανταπόκριση στις κοινωνικές ανάγκες κάθε περιοχής όσο και η προώθηση της ενεργούς συμμετοχής των πολιτών σε θέματα που αφορούν την κοινότητά τους.

Στον τομέα της υγείας ιδρύθηκε το 2003 η αποστολή “Misión Barrio Adentro” η οποία είχε ως στόχο την βελτίωση των υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης στα *barrios*. Στην εν λόγω αποστολή συμμετείχαν εκπρόσωποι του Υπουργείου Υγείας (MSDS) και άλλων κρατικών ιδρυμάτων, καθώς και 9.000 κοινοτικές επιτροπές που οργανώθηκαν από τους πολίτες στα τοπικά συμβούλια γειτονιάς (Buxton, 2014). Η αποστολή επέφερε σημαντικά αποτελέσματα ως προς τη στελέχωση και τον εξοπλισμό των κέντρων υγείας, των κλινικών και των φαρμακείων. Οι ελλείψεις σε βασικό φαρμακευτικό υλικό αντιμετωπίστηκαν μέσω κρατικών πρωτοβουλιών για την αγορά και τη δωρεάν διανομή ιατροφαρμακευτικών προϊόντων, συμπεριλαμβανομένων αντιρετροϊκών φαρμάκων και χημειοθεραπειών (Buxton, 2014). Μέχρι το 2006 ο

αριθμός των κλινικών, των κέντρων υγείας και των νοσοκομείων αυξήθηκε σημαντικά καλύπτοντας το 68% του πληθυσμού της Βενεζουέλας σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης (PAHO, 2006). Ταυτόχρονα, ενώ το 1998 αντιστοιχούσαν 1.628 γιατροί πρωτοβάθμιας περίθαλψης σε 23,4 εκατ. κατοίκους, το 2007 ο αριθμός αυτός ανέρχονταν σε 19.571 (Weisbrot & Sandoval, 2007). Εκτός από τον τομέα της υγείας, οργανώθηκαν και άλλες κοινωνικές αποστολές που περιλάμβαναν την συγκρότηση κοινωνικών προγραμμάτων στους τομείς της εκπαίδευσης (Misión Sucre, Misión Robinson και Misión Ribas), της καταπολέμησης της ανεργίας ή του υποσιτισμού (Misión Mercal) (Buxton, 2014).

Πριν το 1998, το κράτος της Βενεζουέλας παρουσίαζε σημαντικά ποσοστά κοινωνικής ανισότητας, ενώ το ποσοστό φτώχειας άγγιζε το 60,9% (Weisbrot & Sandoval, 2007). Περισσότερο από το 60% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων ανήκε στο 2% των γαιοκτημόνων και η χώρα αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υποσιτισμού (Buxton, 2014). Μέσα σε μία δεκαετία διακυβέρνησης του «Κινήματος της Πέμπτης Δημοκρατίας, η οικονομία της Βενεζουέλας μεγεθύνθηκε κατά 10,3%, ενώ το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 76% μετά το 2003 (Weisbrot & Sandoval, 2007). Οι κοινωνικές δαπάνες αυξήθηκαν από ποσοστό 7,83% το 1998 σε 14,69% του ΑΕΠ το 2005 (Buxton, 2014). Συμπερασματικά, ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος, ο οποίος αποτέλεσε προϊόν της ριζοσπαστικοποίησης του λαϊκού κινήματος σε συνδυασμό με την κοινωνική διαχείριση των εσόδων από την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας συνέβαλε στην προώθηση μείζονων και κρίσιμων μεταρρυθμίσεων στο πεδίο των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

Το παράδειγμα της Βολιβίας. Παρόμοιες ήταν οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην Βολιβία μετά την εκλογή του MAS το 2005, όπου αντίστοιχα προωθήθηκαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Το Σύνταγμα του 2009 διεύρυνε το πεδίο των κοινωνικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στην δημιουργία θεσμών κοινωνικής ένταξης και αναγνώρισης των αυτόχθονων πληθυσμών. Η Βολιβία είναι η χώρα με το μεγαλύτερο ποσοστό ιθαγενών στην Αμερική δεδομένου ότι έχουν αναγνωριστεί επίσημα 38 διαφορετικές εθνοτικές ομάδες οι οποίες αντιστοιχούν στο 48% του συνολικού πληθυσμού (IWGIA, 2019). Κατά συνέπεια, η οικοδόμηση ενός δημοκρατικού κοινωνικού μοντέλου ανταποκρινόμενου στα αιτήματα και τις ανάγκες των πληθυσμών αυτών αποτελούσε σημαντικό ζήτημα για το βολιβιανό κράτος.

Πριν την εκλογική νίκη του MAS και την έναρξη της προεδρίας του Έβο Μοράλες, του πρώτου ιθαγενή Προέδρου της Δημοκρατίας της Βολιβίας, τα επίπεδα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού ήταν ιδιαίτερος υψηλά κυρίως για τις κοινότητες των αυτόχθονων πληθυσμών. Η Βολιβία βρισκόταν ανάμεσα στις χώρες με τα μεγαλύτερα ποσοστά ανισότητας, με το 62,4 % του συνολικού εισοδήματος να αντιστοιχεί στο 20% του πληθυσμού (World Bank, 2002). Περαιτέρω, το 63,3% του πληθυσμού βρισκόταν κάτω από το όριο της φτώχειας (World Bank, 2002), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις γηγενείς πληθυσμιακές ομάδες ήταν στο 73.5%, με τις τελευταίες να έχουν αρκετά περιορισμένες δυνατότητες πρόσβασης σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο (Gigler, 2009). Ιδιαίτερα, στους τομείς της εκπαίδευσης και της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης η πλειονότητα των ιθαγενών ήταν αποκλεισμένη από βασικές υπηρεσίες λόγω και των ελλείψεων του βολιβιανού κράτους στα εν λόγω πεδία (Gigler, 2009).

Με την ανάδειξη του MAS σε κυβερνών κόμμα και την καθιέρωση του νέου Συντάγματος, το 2009 έγινε εφικτή η οικοδόμηση ενός νέου πολιτικού συστήματος βασισμένου στην αρχή της πολυπολιτισμικότητας (άρθρα 1 & 3 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009) καθώς και η αναγνώριση μίας ευρείας σειράς δικαιωμάτων για τους αυτόχθονες πληθυσμούς (άρθρα 30, 31 & 32 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009). Παράλληλα, θεσμοθετήθηκαν πολιτικές, που αποσκοπούσαν στην διεύρυνση των δυνατοτήτων πρόσβασης των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων στα όργανα και τις υπηρεσίες του κράτους, οι οποίες συνετέλεσαν στην εξάλειψη των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού και στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Μία από τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις, που εφάρμοσε η κυβέρνηση Μοράλες, ήταν αυτή που αφορούσε την αναδιανομή των διαθέσιμων καλλιεργούμενων εκτάσεων γης προς όφελος των μικρών καλλιεργητών και των ιθαγενών πληθυσμών της υπαίθρου. Παρά το γεγονός ότι τα αποθέματα καλλιεργήσιμης γης στη Βολιβία είναι ιδιαίτερος περιορισμένα (μόλις το 2,67% των εκτάσεων τα εθνικής επικράτειας μπορεί να καλλιεργηθεί), πριν το 2006 το 87% του συνόλου των εν λόγω εκτάσεων ανήκαν μόλις στο 7% των γαιοκτημόνων (Gigler, 2009). Οι κοινότητες των αυτόχθονων πληθυσμών, αν και σημαντικά εξαρτώμενες από την ενασχόληση με τη γεωργία, ήταν σχεδόν απόλυτα αποστερημένες από την πρόσβαση σε καλλιεργήσιμους πόρους (Shoaei, 2012, p. 49). Η μεταρρύθμιση του 2006 αναδιένειμε 200.000 στρ. γης προς όφελος των μικροκαλλιεργητών (Carroll, 2012) αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο

τον σημαντικότερο αναδασμό γης από το 1952 στη χώρα (Farthing, 2019). Περίπου 800.000 αγρότες και αυτόχθονες καλλιεργητές επωφελήθηκαν της αναδιανομής, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργήσιμων εδαφών του βολιβιανού κράτους άνηκε πια στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα (Farthing, 2019).

Παράλληλα, η κυβέρνηση προχώρησε το 2006 στην εθνικοποίηση των ενεργειακών πόρων της χώρας, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην εφαρμογή μέτρων κρατικού ελέγχου και διαχείρισης των κοιτασμάτων φυσικού αερίου και των ορυχείων (Rochlin, 2007, p. 1330). Η εθνικοποίηση των φυσικών πόρων μεγέθυνε τα έσοδα του κράτους κατά 40% μέσα στον πρώτο χρόνο, ενώ από το 2006 έως το 2008 από 250 εκατ. δολάρια τα κέρδη των κρατικών εταιρειών ενέργειας αυξήθηκαν σε \$2 δις (Rochlin, 2007, p. 1338). Ο κρατικός έλεγχος καθώς και η διαχείριση των φυσικών πόρων από το βολιβιανό κράτος προς όφελος της κοινωνίας και του δημόσιου συμφέροντος κατοχυρώθηκαν στο Σύνταγμα του 2009 (άρθρα 348 έως 379 του Συντάγματος της Βολιβίας, 2009). Τα έσοδα από την ενέργεια επέτρεψαν την εφαρμογή κοινωνικών προγραμμάτων ιδιαίτερα στους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης (Shoaei, 2012, p. 50). Οι κρατικές δαπάνες αυξήθηκαν κατά 45% από το 2005 έως το 2012, ενώ η εισοδηματική ανισότητα μειώθηκε κατά 17% (World Bank, 2012). Συμπερασματικά, ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος μέσω της θεσμοθέτησης πολιτικών συμμετοχής και της συνταγματικής κατοχύρωσης κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και η υιοθέτηση ενός μοντέλου ανάπτυξης που επιτρέπει την πρόσβαση των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων σε οικονομικούς πόρους συνέβαλαν στην επίτευξη ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης για το λαό και ιδιαίτερα για τις αποκλεισμένες κοινωνικά ομάδες, όπως οι αυτόχθονες.

Το παράδειγμα της Κούβας. Η επανάσταση του 1959 και η επακόλουθη ίδρυση του κουβανικού σοσιαλιστικού κράτους συνέβαλαν στην υιοθέτηση ενός μοντέλου κοινωνικής ανάπτυξης στηριζόμενου στις αρχές της ισότητας και της καθολικής πρόσβασης του λαού στις κοινωνικές υπηρεσίες. Εμφορούμενη από τις σοσιαλιστικές αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης η επαναστατική κυβέρνηση της Κούβας εφάρμοσε ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου προς όφελος των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων μέσω της εθνικοποίησης των μέσων παραγωγής και κατά συνέπεια της αναγωγής του κράτους σε βασικό παράγοντα διαχείρισης της οικονομικής δραστηριότητας (Damián Fernández & Hansing, 2008, p. 3). Το ριζοσπαστικό αυτό πρόγραμμα περιλάμβανε την υιοθέτηση ενός νέου

συνταγματικού κειμένου, στο οποίο κατοχυρώθηκαν τα συλλογικά και κοινωνικά δικαιώματα του λαού, καθώς και την προώθηση κοινωνικών πολιτικών ικανών να διασφαλίσουν υψηλά επίπεδα απασχόλησης και κοινωνικής ασφάλισης για τους εργαζόμενους καθώς και την καθολική πρόσβαση των πολιτών στις υπηρεσίες εκπαίδευσης και υγειονομικής περίθαλψης (Erikson, Lord, & Wolf, 2002).

Τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση τα επιτεύγματα του κουβανικού κράτους, ιδίως στους τομείς που αφορούν την υγεία και την εκπαίδευση, ήταν εντυπωσιακά (Καλτσώνης, 2019). Η οικονομική ανάπτυξη, λόγω των μετασχηματισμών στο παραγωγικό μοντέλο και της στήριξης της Σοβιετικής Ένωσης, συνοδεύτηκε από τη λήψη πολιτικών πρωτοβουλιών σε κοινωνικό επίπεδο, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι χρόνιες παθολογίες και τα υψηλά επίπεδα κοινωνικών ανισοτήτων της χώρας. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η κουβανική επανάσταση είχε επιτύχει βαθμούς ανάπτυξης της τάξης του 10% ετησίως, αύξηση των κοινωνικών δαπανών κατά 7,1% καθώς και αύξηση στους ρυθμούς κατανάλωσης (Καλτσώνης, 2019). Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα και την υγειονομική περίθαλψη, όπου λήφθηκαν μέτρα για την δημιουργία ενός διευρυμένου δημόσιου τομέα ικανού να ανταποκριθεί στις ανάγκες των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων.

Το σύστημα δημόσιας υγείας στην Κούβα συστάθηκε επισήμως το 1969 με την ίδρυση του αρμόδιου Υπουργείου Δημόσιας Υγείας (Erikson, Lord & Wolf, 2002). Πριν την επανάσταση, η πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες υγείας ήταν σημαντικά περιορισμένη για την πλειοψηφία του κουβανικού λαού. Ιδιαίτερα, για τους αγροτικούς πληθυσμούς το ποσοστό αποκλεισμού από το σύστημα υγείας άγγιζε το 92% το 1958 (Mesa-Lago, *Assessing Economic Performance and Social Performance in the Cuban Transition of the 1990's*, 1998, p. 169). Κατά συνέπεια, τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν αφορούσαν την διεύρυνση του αριθμού των χρηστών των υπηρεσιών υγείας, με γνώμονα κυρίως τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα και τους πληθυσμούς της υπαίθρου (Uriarte, 2002). Συγκροτήθηκε ένα κοινοτικό μοντέλο πρωτοβάθμιων υγειονομικών υπηρεσιών με βασικά χαρακτηριστικά την πρόβλεψη και την άμεση διάγνωση κοινών ασθενειών, το οποίο αποτέλεσε τον πυρήνα οργάνωσης του κουβανικού συστήματος υγείας (Erikson, Lord & Wolf, 2002). Το 1984 στα πλαίσια ενίσχυσης των κοινοτικών υπηρεσιών υγείας, η κυβέρνηση προχώρησε στην δημιουργία του προγράμματος «οικογενειακός γιατρός» προκειμένου να εξασφαλιστεί

η ακόμα πιο άμεση παροχή ιατροφαρμακευτικής φροντίδας (Erikson, Lord & Wolf, 2002). Κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες μετά την επανάσταση, ο αριθμός των εγκαταστάσεων υγειονομικής περίθαλψης, των γιατρών, των οικογενειακών γιατρών καθώς και των κατά κεφαλήν κλινών είχαν αυξηθεί σημαντικά (Mesa-Lago & Vidal-Alejandro, 2010).

Ανάλογα ήταν τα αποτελέσματα στον τομέα της εκπαίδευσης όπου αντίστοιχα κατά την δεκαετία του 1960 προωθήθηκαν μέτρα για την καθολική πρόσβαση στο σύστημα παιδείας, ιδίως στις αγροτικές περιοχές (Erikson, Lord & Wolf, 2002). Οι προσπάθειες εξάλειψης του αναλφαριθμητισμού, ο οποίος ανέρχονταν σε ποσοστό 23,6% πριν την επανάσταση ήταν ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματά της (Canon, 1987). Το κουβανικό κράτος προχώρησε στην οικοδόμηση ενός δημόσιου συστήματος εκπαίδευσης, εθνικοποιώντας τα ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και εξασφαλίζοντας την ίση και δωρεάν πρόσβαση σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι δαπάνες για την παιδεία αντιστοιχούσαν στο 4,2% του ΑΕΠ, ενώ το 1979 έφτασαν το 7% (Uriarte, 2002). Σήμερα η Κούβα βρίσκεται στην πρώτη θέση στον κόσμο όσον αφορά τις δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση με ποσοστό 12,8% του ΑΕΠ (World Bank, 2010).

Η κουβανική οικονομία μετά την επανάσταση βασίστηκε στις εμπορικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τα σοσιαλιστικά κράτη και κυρίως με την Σοβιετική Ένωση. Το 1988 οι εμπορικές συναλλαγές με τις σοσιαλιστικές χώρες αντιπροσώπευαν το 86,4% σε επίπεδο εξαγωγών και το 87,4% σε επίπεδο εισαγωγών, συμπεριλαμβανομένων βασικών αγαθών, όπως φάρμακα, καύσιμα και τρόφιμα (Uriarte, 2002). Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης το 1989 σε συνδυασμό με τον εμπορικό αποκλεισμό που είχε επιβληθεί από τις ΗΠΑ μετά την επικράτηση της επανάστασης έπληξαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομία της Κουβας, η οποία το 1991 βρέθηκε πλήρως απομονωμένη οικονομικά χάνοντας περίπου το 35% του ΑΕΠ της (Καλτσώνης, 2019). Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση, η κουβανική κυβέρνηση προχώρησε στην εφαρμογή μεταρρυθμίσεων που επέτρεψαν την μερική συνεργασία με το ιδιωτικό ξένο κεφάλαιο, ιδίως στον τομέα του τουρισμού, καθώς και το άνοιγμα στην μικρή αγροτική ιδιοκτησία (Καλτσώνης, 2019). Οι επιπτώσεις της παρατεταμένης ύφεσης της κουβανικής οικονομίας οδήγησαν στην όξυνση κοινωνικών προβλημάτων τα οποία είχαν εν μέρει αντιμετωπιστεί τα προηγούμενα χρόνια, όπως η

στέριση βασικών καταναλωτικών αγαθών, τροφίμων ή φαρμάκων (Erikson, Lord & Wolf, 2002).

Παρά τις αντίξοες οικονομικές συνθήκες και την ραγδαία πτώση του ΑΕΠ (World Bank, 2019), το κουβανικό κράτος διατήρησε τον κεντρικό του ρόλο ως ρυθμιστής της οικονομίας, στηριζόμενο στις αρχές της καθολικότητας και της ισότιμης πρόσβασης των πολιτών στα κοινωνικά αγαθά. Η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης δεν περιέλαβε μέτρα συρρίκνωσης του δημοσίου τομέα, αντιθέτως, έθεσε τα θεμέλια για την περαιτέρω ανάπτυξη των δημόσιων υπηρεσιών και κατά συνέπεια την εξασφάλιση του κοινωνικού χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος. Εν μέσω κρίσης, οι δαπάνες για κοινωνικές παροχές, όπως η δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση, η κοινωνική ασφάλιση ή η υγεία, όχι απλώς δεν υπέστησαν μείωση αλλά ενισχύθηκαν με αποτέλεσμα έως το 1998 να έχουν αυξηθεί κατά 23% (Uriarte, 2002). Σημαντικοί κοινωνικοί δείκτες όπως η αναλογία μεταξύ ασθενών και γιατρών ή η μείωση των ποσοστών βρεφικής θνησιμότητας διατηρήθηκαν, ενώ άλλοι, όπως για παράδειγμα η θνησιμότητα των άνω των 65 ετών βελτιώθηκαν (Erikson, Lord & Wolf, 2002).

Η διαφύλαξη του κοινωνικού χαρακτήρα του κουβανικού κράτους κατά την περίοδο της μεγάλης οικονομικής ύφεσης αποδεικνύει ότι η κουβανική επανάσταση κατάφερε να συγκροτήσει ένα μοντέλο ανάπτυξης με κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπου οι έννοιες δικαιοσύνη και κοινωνική ισότητα είναι ταυτόσημες και οι βασικές κοινωνικές ανάγκες αναγνωρίζονται ως κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Εντός αυτού του αναπτυξιακού μοντέλου διακρίνονται δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο, όπως ήδη αναφέραμε αφορά τον καθοδηγητικό ρόλο του κράτους στο πεδίο της οικονομίας και το δεύτερο την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Τα λαϊκά συμβούλια αποτέλεσαν τα βασικά εργαλεία για την επίλυση των κοινοτικών προβλημάτων, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της κρίσης, αναπτύσσοντας προγράμματα προνοιακού χαρακτήρα, αλλά και αναπτυξιακά σχέδια σε επίπεδο κοινότητας, όπως για παράδειγμα οι πρωτοβουλίες αστικής γεωργίας προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις σε τρόφιμα στις αστικές περιοχές. Τα συνδικαλιστικά όργανα και οι κοινωνικές οργανώσεις, όπως η Ομοσπονδία Γυναικών Κούβας (FMC) ή η Ομοσπονδία Φοιτητών και Μαθητών (FEU) είχαν αντίστοιχα ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στην λήψη πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων σε επίπεδο κοινότητας. Από κοινού με κοινωνικούς φορείς, όπως οι ομάδες οικογενειακών γιατρών και δασκάλων κατάφεραν να οργανώσουν

προγράμματα σε κοινοτικό επίπεδο, όπως εκστρατείες εμβολιασμού ή εκπαιδευτικά προγράμματα (Uriarte, 2002). Περαιτέρω, δημιουργήθηκαν ομάδες διανομής φαρμάκων και βιταμινών, καθαρισμού των γειτονιών αλλά και πρόληψης της παραβατικότητας (Uriarte, 2002). Η συνεχής και μαζική συμμετοχή του κουβανικού λαού σε κοινοτικές δράσεις με σκοπό τη διαφύλαξη των κεκτημένων της επανάστασης αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία διαχείρισης της κρίσης.

Στην Κούβα σήμερα υπάρχουν 81,9 γιατροί και 77,9 νοσηλευτές ανά 10.000 κατοίκους, αναλογία που αποτελεί την υψηλότερη στον κόσμο, 10.000 οικογενειακοί γιατροί και νοσηλευτές, 450 κοινοτικές κλινικές, 150 νοσοκομεία και ερευνητικά κέντρα (Serrate, 2019, p. 74). Το κουβανικό σύστημα υγείας έχει αναγνωριστεί ως το καλύτερο στην Λατινική Αμερική και ένα από καλύτερα παγκοσμίως. Τα ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας βρίσκονται στα χαμηλότερα επίπεδα σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της αμερικανικής ηπείρου, χαμηλότερα ακόμα και από τα αντίστοιχα στις ΗΠΑ και τον Καναδά, ενώ η UNICEF έχει ανακηρύξει την Κούβα ως μοναδική χώρα της Λατινικής Αμερικής που δεν υπάρχει παιδικός υποσιτισμός (FAO, IFAD, UNICEF, WFP, & WHO, 2019).

5. Το παράδειγμα της δημοκρατικής αυτονομίας στη Ροζάβα

Το κουρδικό κίνημα και η υιοθέτηση της επαναστατικής ιδεολογίας. Το πείραμα της «Δημοκρατικής Αυτονομίας» στη Βόρεια Συρία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σύγχρονα πολιτικά συστήματα έμπρακτης αμφισβήτησης των αρχών της αντιπροσωπευτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας (Akkaya & Jongerden, 2012) και του καπιταλιστικού συστήματος, στα πλαίσια της διεύρυνσης της πολιτικής συμμετοχής και της κοινωνικής και πολιτισμικής ισότητας. Σε μία περιοχή όπου το δημοκρατικό έλλειμμα είναι ιδιαίτερος οξύμωτος, λόγω των ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων καθώς και της έντονης θρησκευτικής, εθνοτικής και ταξικής ποικιλομορφίας των πληθυσμών της Μέσης Ανατολής, οι αγώνες των Κούρδων ανταρτών αποτελούν ίσως τη μοναδική δημοκρατική διέξοδο προς την προοπτική της συγκρότησης μιας πολιτικής δομής ικανής να αντιμετωπίσει τις εχθρότητες και τα αδιέξοδα που έχει επιφέρει ο πόλεμος, καθώς και οι θρησκευτικοί, εθνοτικοί και έμφυλοι διαχωρισμοί στην περιοχή (Gunes, 2019, p. 258).

Οι εκτιμήσεις για το μέγεθος των κουρδικών πληθυσμών παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις, ωστόσο υπολογίζεται ότι αυτό κυμαίνεται μεταξύ 35 και 40

εκατομμυρίων (Minority Rights, 2018). Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η πατρίδα των Κούρδων, γνωστή ως Κουρδιστάν, χωρίστηκε αυθαίρετα ανάμεσα στην Τουρκία, το Ιράν, το Ιράκ και την Συρία (Bookchin, 2020) καθιστώντας τους τον μεγαλύτερο πληθυσμιακά λαό που δεν έχει καταφέρει να συγκροτήσει διεθνώς αναγνωρισμένη κρατική οντότητα (Ocalan, 2017). Οι αντιπαλότητες και η προσπάθεια εγκαθίδρυσης ισχυρών εθνικών κρατών οδήγησαν στον περιορισμό, στην καταστολή ή στην βίαιη αντιμετώπιση των κουρδικών κοινοτήτων. Ιδιαίτερα στην Τουρκία η ιδεολογική και πολιτική επικράτηση των αρχών του κεμαλισμού με σκοπό την συγκρότηση ενός ισχυρού και εθνικά ομογενοποιημένου κράτους, η οποία ξεκίνησε στις αρχές του 20ου αιώνα και συνεχίζεται ακόμη και σήμερα από το ΑΚΡ του Ερντογάν, οδήγησε στην βίαιη απαγόρευση της κουρδικής γλώσσας και του κουρδικού πολιτισμού, καθώς και σε βίαιες συλλήψεις και βασανιστήρια σημαντικού αριθμού Κούρδων αγωνιστών στην τουρκική επικράτεια (Minority Rights, 2018).

Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στη Βόρεια Συρία, κυρίως μετά το 1963 και την επιβολή του πραξικοπήματος του κόμματος Μπααθ, όπου αντίστοιχα εντάθηκαν οι προσπάθειες ομογενοποίησης του πληθυσμού. Το καθεστώς Άσαντ προχώρησε στην εφαρμογή σχεδίων εξαραβισμού της περιοχής, τα οποία περιλάμβαναν βίαιες απαλλοτριώσεις κουρδικής γης και στέρηση βασικών ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Οι πολιτικές αυτές αφορούσαν όλες τις μειονοτικές ομάδες της περιοχής, όπως τους Αρμένιους, τους Συροϊακωβίτες ή τους Γιεζίντι εφαρμόστηκαν όμως εντονότερα στους κουρδικούς πληθυσμούς, καθώς αυτοί αποτελούσαν την μεγαλύτερη μειονότητα. Υπολογίζεται πως ο αριθμός των Κούρδων στην Βόρεια Συρία ανέρχεται κοντά στα τρία εκατομμύρια (Minority Rights, 2018). Εκτός, από τις απειλές στο πολιτισμικό και κοινωνικό τους περιβάλλον αλλά και τις απόπειρες αφομοίωσης, οι κουρδικές κοινότητες της Βόρειας Συρίας υπέστησαν και οικονομικό αποκλεισμό. Το μπααθικό καθεστώς υποβίβασε την περιοχή, επιβάλλοντας οικονομικά μέτρα που επέτρεπαν την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και της αγροτικής παραγωγής με αποικιοκρατικούς όρους (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Ιδιαίτερα μετά το 2000, όταν ξεκίνησε η οικονομική φιλελευθεροποίηση του συριακού κράτους από τον Μπασάρ Αλ-Άσαντ, η οικονομική κατάσταση στην ύπαιθρο επιδεινώθηκε σημαντικά εξαναγκάζοντας πολλούς Κούρδους να μεταναστεύσουν στις πόλεις.

Μέσα από συνθήκες καταπίεσης και οικονομικού μαρασμού τέθηκαν τα θεμέλια για την οικοδόμηση του κουρδικού κινήματος για την αυτονομία και την

δημοκρατία. Το 1978 ιδρύθηκε το PKK ως ένα μαρξιστικό- λενινιστικό κόμμα με στόχο την δημιουργία ενός ανεξάρτητου κουρδικού κράτους (Bookchin, 2020). Ο Αμπντουλάχ Οτσαλάν υπήρξε ο ιδεολογικός και οργανωτικός ηγέτης του PKK, καθώς έθεσε τις ιδεολογικές βάσεις για την ανάπτυξη του αγώνα με πρόταγμα «μια δημοκρατική λύση, που θα απελευθέρωνε όχι μόνο τον κουρδικό λαό αλλά και θα επέτρεπε τη δημιουργία μιας αρμονικής σχέσης μεταξύ των Τούρκων και των Κούρδων και όλων των λαών της Μέσης Ανατολής» (Ocalan, 2017).

Η αποτυχία του υπαρκτού σοσιαλισμού τη δεκαετία του 1990 αλλά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κουρδικού ζητήματος αποτέλεσαν βασικούς παράγοντες αναθεώρησης και σταδιακής εγκατάλειψης της λενινιστικής-μαρξιστικής ιδεολογίας από το PKK (ΕΥΤΟΠΙΑ, 2015). Δεδομένης της παραδοχής πως το κουρδικό ζήτημα δεν αποτελεί απλώς ένα πρόβλημα εθνικής ανεξαρτησίας αλλά ένα ζήτημα δημοκρατίας και επανάστασης για την ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής (Ocalan, 2017) οι στόχοι του κουρδικού κινήματος επαναπροσδιορίστηκαν με βάση την θεωρία του δημοκρατικού συνομοσπονδισμού και την απόρριψη της ίδιας της έννοιας του κράτους ως πολιτικής οργάνωσης (Akkaya & Jongerden, 2012, p. 18). Πιο συγκεκριμένα, η ιδέα της δημιουργίας ενός κουρδικού έθνους-κράτους, στα πλαίσια της αντιιμπεριαλιστικής λενινιστικής αντίληψης αντικαταστάθηκε από την ιδέα της συγκρότησης μίας συνομοσπονδίας αυτοδιοικούμενων δήμων και περιφερειών (Bookchin, 2020). Καθοριστικής σημασίας για την υιοθέτηση της ιδεολογίας του δημοκρατικού συνομοσπονδισμού ήταν οι ιδέες του αναρχικού φιλοσόφου Μάρεϊ Μπούκτσιν, καθώς και αυτές των θεωρητικών φεμινιστριών, όπως η Τζούντιθ Μπάτλερ, του Φουκώ αλλά και του κριτικού μαρξισμού (Gunes, 2019).

Η υιοθέτηση του δημοκρατικού συνομοσπονδισμού από τον Αμπντουλάχ Οτσαλάν και το κουρδικό κίνημα έγινε συνειδητά βάσει των ιδιαίτερων ιστορικών και πολιτισμικών διαφοροποιήσεων στην Μέση Ανατολή. Η έντονη εθνοτική και θρησκευτική ποικιλομορφία, καθώς και οι ιδιαίτερα έντονες ταξικές διαφορές, οι οποίες οξύνονται διαρκώς λόγω της σημαντικής παρουσίας των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή, θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά μέσω της διάδοσης των αρχών της άμεσης δημοκρατίας. Η ιδιαίτερη ομοσπονδιακή δομή που προκύπτει λόγω της παράδοσης του Ισλάμ ευνοεί επίσης ένα κοινοτικό πολιτικό σύστημα, βασισμένο στην πολυπολιτισμικότητα και την ισότητα (Ocalan, 2017).

Το Κουρδιστάν, ειδικότερα, αποτελεί έναν τόπο ειρηνικής συνύπαρξης και

δημοκρατικής αλληλεπίδρασης διαφορετικών θρησκευτικών και εθνοτικών ομάδων που μπορούν να αποτελέσουν τις βάσεις των δημοκρατικών και πολιτικών σχηματισμών απαραίτητων για την μετάβαση στον δημοκρατικό συνομοσπονδισμό. Ως εκ τούτου, οι Κούρδοι της Συρίας άρχισαν να εφαρμόζουν τις ιδέες αυτές σε πόλεις και κωμοπόλεις του βόρειου τμήματος της χώρας (Bookchin, 2020). Από το 2005 άρχισαν να οργανώνονται σε τοπικά συμβούλια, τα οποία αποκαλούσαν «ελεύθερα συμβούλια πολιτών» (ΕΥΤΟΠΙΑ, 2015). Σε κάθε περιοχή ανάλογα με την πολιτισμική και θρησκευτική ποικιλομορφία καθώς και την πολιτική κουλτούρα τα συμβούλια αποκτούσαν διαφορετική δύναμη και προσανατολισμό. Το 2011 περίπου ο μισός πληθυσμός της Βόρειας Συρίας είχε οργανωθεί σε συμβούλια (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Οι πολυεθνικές αυτές συνελεύσεις βασίζονταν στις αρχές του δημοκρατικού συνομοσπονδισμού και επιδίωκαν την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, την οικολογική ανάπτυξη και την συγκρότηση και λειτουργία μιας συνεταιριστικής οικονομίας αντίθετης στον καπιταλισμό.

Η επανάσταση και η σημασία των συμβουλίων. Το 2012, μετά τις εξεγέρσεις της Αραβικής Άνοιξης, ένοπλες οργανώσεις της συριακής αντιπολίτευσης εξαπέλυσαν επιθέσεις στις μεγαλύτερες πόλεις του συριακού κράτους με αποτέλεσμα την έναρξη του εμφυλίου πολέμου στην Συρία. Η απορρύθμιση του κρατικού μηχανισμού ως απόρροια των πολεμικών συγκρούσεων έδωσε την ευκαιρία στις κουρδικές κοινότητες να προωθήσουν τα αιτήματά τους μέσω του ένοπλου αγώνα για την συγκρότηση της δημοκρατικής αυτονομίας (ΕΥΤΟΠΙΑ, 2015). Η επανάσταση εκδηλώθηκε στην περιοχή του Κομπανί ως μία προσπάθεια προστασίας των κουρδικών κοινοτήτων τόσο από το καθεστώς Άσαντ, όσο και από το Ισλαμικό κράτος και επεκτάθηκε γρήγορα σε όλες τις περιοχές της Βόρειας Συρίας. Οι ένοπλες ομάδες των Κούρδων ανταρτών με τις ονομασίες YPG/ YPJ τηρώντας τις αρχές της «νόμιμης άμυνας», δεν χρησιμοποίησαν την βία ως μέσο πολιτικής αντιπαράθεσης ή εδαφικής επέκτασης. Κάθε στρατιωτική τους πράξη είχε το χαρακτήρα αντίδρασης λόγω των επιθέσεων που δέχονταν από τις αντίπαλες πλευρές (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Η άμυνα και η αυτοπροστασία έχουν ιδιαίτερη σημασία εντός των κουρδικών κοινοτήτων, λόγω των χρόνιων επιθέσεων από το τουρκικό και συριακό κράτος. Η προστασία της Δημοκρατικής Αυτονομίας αποτελεί ιδεολογικοπολιτικό καθήκον που αφορά όλα τα άτομα των κοινοτήτων, ανεξαρτήτως φύλου, θρησκείας ή εθνοτικής ομάδας. Το ανωτέρω κατοχυρώνεται με χαρακτήρα συνταγματικής περιωπής στο άρθρο 44 του

Κοινωνικού Συμβολαίου της Δημοκρατικής Συνομοσπονδίας της Βόρειας Συρίας.

Τα στρατεύματα του προέδρου Μπασάρ Αλ Άσαντ προκειμένου να επικεντρωθούν στις μάχες που μαίνονταν στις πόλεις, κυρίως στο Χαλέπι και τη Δαμασκό, αποσύρθηκαν από την Βόρεια Συρία. Επιπρόσθετα, το συριακό κράτος αν και ήλεγχε την οικονομία και τις δημόσιες δαπάνες δεν μπορούσε πλέον να διαχειριστεί ζωτικούς τομείς για την διασφάλιση της κοινωνικής ζωής. Κατά συνέπεια δημιουργήθηκε ένα κενό το οποίο καλύφθηκε από τα συμβούλια και τις τοπικές οργανώσεις που είχαν δημιουργηθεί πριν την επανάσταση στη Βόρεια Συρία (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Στις επιτροπές και τα συμβούλια συμμετείχαν όλα τα δημοκρατικά κόμματα και οι πολιτικές οργανώσεις της περιοχής με βασικό πρωταγωνιστή το «Κόμμα Δημοκρατικής Ενότητας» (PYD), το οποίο αποτέλεσε το κεντρικό φορέα του απελευθερωτικού κινήματος στη Ροζάβα (Knapp, Flach και Ayboga, 2017).

Οι Κούρδοι άρχισαν να εφαρμόζουν τις ιδέες τους σε τρία καντόνια, δηλαδή αυτόνομες διοικητικές περιφέρειες, το Κομπανί, το Αφρίν και το Τζεζιρέ (Bookchin, 2020), την ίδρυση των οποίων διακήρυξαν στις 20 Δεκεμβρίου του 2013. Το «Λαϊκό Συμβούλιο του Δυτικού Κουρδιστάν» (MGRK), το οποίο ιδρύθηκε το 2011 με σκοπό την περαιτέρω ανάπτυξη και οργάνωση των λαϊκών συμβουλίων και των επιτροπών ανέλαβε τις περισσότερες ευθύνες για την διαχείριση των προβλημάτων που προέκυψαν λόγω της απουσίας του πολιτικού παράγοντα από την περιοχή. Οι επιτροπές των κοινοτήτων εξέλεξαν ένα συντονιστικό όργανο, αποτελούμενο από 33 άτομα που ονομάστηκε TEV- DEM (Κίνημα για τη Δημοκρατική Κοινωνία). Το σύστημα απευθυνόταν σε όλες τις εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες και σε όλα τα δημοκρατικά κόμματα. Τα συμβούλια σταδιακά εξελίχθηκαν σε μία πραγματική εναλλακτική πρόταση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ειδικά σε θέματα δικαιοσύνης, υποδομών και ασφάλειας. Ο αριθμός των συμμετεχόντων ολοένα και αυξανόταν με αποτέλεσμα το 2012 ο μισός περίπου πληθυσμός της Βόρειας Συρίας να συμμετέχει στις συνελεύσεις (EYTOPIA, 2015). Την άνοιξη του 2012, η κρατική εξουσία παρέμενε μόνο στα κέντρα των πόλεων με την στήριξη κυρίως των αραβικών πληθυσμών.

Η συγκρότηση του συστήματος της Δημοκρατικής Αυτονομίας στη Βόρεια Συρία.

Οι εξελίξεις στο πολεμικό και διεθνές πεδίο επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα των αυτόνομων περιοχών ήδη από τα πρώτα χρόνια

της επανάστασης. Ένα από σημαντικότερα ζητήματα ήταν αυτό της πολιτικής νομιμοποίησης της δημοκρατικής αυτονομίας εντός των απελευθερωμένων περιοχών, το οποίο σαφώς είχε επιδράσεις στην σταθερότητα του συστήματος. Για παράδειγμα στο καντόνι Τζεζιρέ το 45% του πληθυσμού απείχε από τις διαδικασίες των συμβουλίων, καθώς δεν ήταν σε θέση να αντιληφθεί τον τρόπο λειτουργίας τους (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Ένα δεύτερο ζήτημα ήταν η νομιμοποίηση του συστήματος της άμεσης δημοκρατίας σε διεθνές επίπεδο. Η έλλειψη παραδοσιακών θεσμικών οργάνων εξουσίας και συμβατικών αντιπροσωπευτικών κομμάτων δημιουργούσαν προβλήματα αναγνώρισης. Για παράδειγμα το 2014 στην διάσκεψη «Γενεύη II» του ΟΗΕ, η οποία αφορούσε τον πόλεμο στην Συρία, οι μεγάλες δυνάμεις απέκλεισαν από τις διαδικασίες τους Κούρδους αντιπροσώπους (Radprey, 2015). Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της έλλειψης νομιμότητας οι κουρδικές κοινότητες προχώρησαν σε μία σειρά από μέτρα που αφορούσαν τόσο την οργανωτική δομή του συστήματος της δημοκρατικής αυτονομίας όσο και την εκπόνηση ενός συνταγματικού κειμένου που θα περιλάμβανε τις αρχές του δημοκρατικού συνομοσπονδισμού.

Τον Οκτώβριο του 2013 σχεδιάστηκε ένα συνταγματικό κείμενο το οποίο τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση προς το λαό της Ροζάβα. Για τρεις μήνες, πενήντα κόμματα και οργανώσεις συμμετείχαν στις διαδικασίες διαμόρφωσης του κειμένου. Στις 29 Ιανουαρίου του 2014, ο «Καταστατικός Χάρτης του Κοινωνικού Συμβολαίου» τίθεται σε ισχύ (Radprey, 2015). Δεν πρόκειται για ένα ιδιαίτερα ριζοσπαστικό κείμενο, ωστόσο αποτελούνταν από διατάξεις που κατοχύρωναν κάποια από τα σημαντικότερα στοιχεία της ιδεολογίας του κουρδικού κινήματος για την αυτονομία, όπως τα δικαιώματα των γυναικών και η ισότιμη συμμετοχή τους σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής (άρθρα 27 και 28, Καταστατικός Χάρτης Κοινωνικού Συμβολαίου, 2014), η ανάδειξη των Κουρδικών, των Αραβικών και των Αραμαϊκών ως επίσημες γλώσσες (άρθρο 9, Καταστατικός Χάρτης Κοινωνικού Συμβολαίου, 2014), καθώς και η αναγνώριση όλων των διεθνών συνθηκών και συμβάσεων που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ελευθερίες (άρθρο 22, Καταστατικός Χάρτης Κοινωνικού Συμβολαίου, 2014). Ο Καταστατικός Χάρτης του Κοινωνικού Συμβολαίου διακήρυττε μία αυτόνομη περιοχή τριών Καντονιών, του Αφρίν, του Τζεζιρέ και του Κομπανί τα οποία θα αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της συριακής επικράτειας (άρθρο 3, Καταστατικός Χάρτης Κοινωνικού Συμβολαίου, 2014). Βάσει των διατάξεων που αφορούν την αυτονομία της Ροζάβα στην πρώτη αυτή απόπειρα συγκρότησης ενός συνταγματικού κειμένου, έγινε σαφής η εγκατάλειψη του

αιτήματος δημιουργίας ενός ανεξάρτητου κουρδικού κράτους από την πλευρά των κουρδικών κοινοτήτων της Βόρειας Συρίας. Αντίθετα, σκοπός του κουρδικού κινήματος ήταν η κατοχύρωση των αρχών της Δημοκρατικής Αυτονομίας και η διάδοσή τους σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές της Μέσης Ανατολής (Knapp & Jongerden, 2016 σελ. 92). Όπως αναφέρεται στο άρθρο 7 του Καταστατικού Χάρτη: «Όλες οι πόλεις, κομποπόλεις και χωριά της Συρίας που προσχωρούν σε αυτό το Κοινωνικό Συμβόλαιο μπορούν να σχηματίσουν καντόνια που εντάσσονται στις δημοκρατικές περιφέρειες» (άρθρο 7, Καταστατικός Χάρτης Κοινωνικού Συμβολαίου, 2014).

Την άνοιξη του 2016 η απελευθέρωση μεγάλου αριθμού περιοχών και η ένταξή τους στο σύστημα της Αυτόνομης Δημοκρατίας οδήγησε στην λήψη νέων μέτρων οργάνωσης και συντονισμού. Στις 17 Μαρτίου, 31 πολιτικά κόμματα και 200 εκπρόσωποι των λαϊκών συμβουλίων τόσο από τις αυτόνομες περιοχές των καντονιών όσο και από τις πρόσφατα απελευθερωμένες περιοχές εξέδωσαν την «Διακήρυξη για την Ομοσπονδία της Βόρειας Συρίας» (Final Declaration of Rojava Northern Syria Democratic Federal System Constituent Assembly). Ένα νέο συνταγματικό κείμενο τέθηκε σε ισχύ το οποίο ονομάστηκε «Κοινωνικό Συμβόλαιο» (Social Contract of the Democratic Federalism of Northern Syria, 2016). Η χρήση του όρου «Κοινωνικό Συμβόλαιο» αντί για «Σύνταγμα» υπονοεί την ιδέα μιας συμφωνίας μεταξύ ατόμων που στοχεύουν στην αυτορρύθμιση των βασικών πτυχών της ζωής τους χωρίς την ύπαρξη μίας κρατικής οργάνωσης (Marinelli, 2018). Το νέο «Κοινωνικό Συμβόλαιο» δημιουργεί μία νέα ομοσπονδία αυτόνομων περιοχών, οι οποίες κυβερνώνται βάσει των αρχών του δημοκρατικού συνομοσπονδισμού και της δημοκρατικής αυτονομίας (Knapp & Jongerden, 2016, p. 88).

Το πολιτικό σύστημα λειτουργεί σε επίπεδα, οργανωμένα σε πυραμιδοειδή μορφή, από κάτω προς τα πάνω (άρθρο 47 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Το βασικό επίπεδο είναι η κομμούνα η οποία αποτελεί την μικρότερη και σημαντικότερη οργανωτική μονάδα στο σύστημα οργάνωσης (Knapp & Jongerden, p. 98). Στις πόλεις περιλαμβάνει 30 έως 200 νοικοκυριά και στην ύπαιθρο συνήθως ένα ολόκληρο χωριό. Οι κομμούνες αποτελούν μικρές μονάδες διοίκησης με την δυνατότητα λήψης μέτρων και πολιτικών αποφάσεων που αφορούν την οργάνωση και διαχείριση της περιοχής τους (άρθρο 48 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Περισσότερες από επτά κομμούνες συγκροτούν μία συνοικία, αντίστοιχα στην ύπαιθρο περισσότερα από επτά χωριά δημιουργούν μια κοινότητα. Σε κάθε συνοικία ή σε κάθε κοινότητα χωριών

λειτουργεί ένα «Σπίτι του Λαού», ένας χώρος δηλαδή στον οποίο μπορούν να συναντηθούν οι επιτροπές και τα συντονιστικά όργανα προκειμένου να συζητήσουν και να οργανώσουν το πολιτικό τους πρόγραμμα. Οι χώροι αυτοί είναι συνήθως κτίρια που είχαν εγκαταλειφθεί από το καθεστώς και κοινωνικοποιήθηκαν από το λαό. Μερικές φορές είναι ενοικιαζόμενα ακίνητα ή κατασκευάζονται από τις ίδιες τις κοινότητες με οικολογικές μεθόδους οικοδόμησης (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Παράλληλα, λειτουργούν τα «Σπίτια των Γυναικών» τα οποία αποτελούν κέντρα συνάντησης των γυναικείων συμβουλίων.

Το δεύτερο επίπεδο αφορά τις περιφέρειες οι οποίες περιλαμβάνουν μία πόλη και τα γύρω χωριά. Σε αυτό συμμετέχουν τα συντονιστικά όργανα των συνοικιών και των κοινοτήτων των χωριών (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Σε περιφερειακό επίπεδο συγκροτείται ένα συντονιστικό συμβούλιο, το οποίο ονομάζεται TEV-DEM και αποτελείται από 30 έως 40 εκλεγμένα μέλη αναλόγως του πληθυσμού της περιφέρειας (άρθρο 51 παρ. 1 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Το συντονιστικό συμβούλιο είναι υπεύθυνο για την χάραξη του πολιτικού προγράμματος σε περιφερειακό επίπεδο καθώς και για την ανάδειξη ενός εκτελεστικού περιφερειακού συμβουλίου το οποίο ασκεί πολιτική εντός της περιφέρειας (άρθρο 52 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016).

Το τρίτο επίπεδο τοπικής πολιτικής οργάνωσης, το οποίο διατρέχει τα ανωτέρω δύο και συνυπάρχει με αυτά, είναι τα συμβούλια πολιτών τα οποία εκπροσωπούν το λαό σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο και χωρίζονται σε επιμέρους θεματικούς τομείς με σκοπό να εξασφαλίσουν την διάδοση των αρχών της δημοκρατικής κοινωνίας στα πεδία της πολιτικής, της οικονομίας και του πολιτισμού (άρθρο 49 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Οι τομείς αυτοί είναι επιγραμματικά: η γυναικεία χειραφέτηση, η άμυνα, η οικονομία, η πολιτική, η κοινωνία των πολιτών, η ελεύθερη κοινωνία, η ιδεολογία και η δικαιοσύνη (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Το Κοινωνικό Συμβόλαιο ορίζει ότι τα μέλη των συμβουλίων δεν δύναται να επανεκλεγούν περισσότερες από δύο φορές, πρέπει να είναι δημοκρατικά εκλεγμένα και να αντιπροσωπεύουν όλες τις πολιτισμικές, θρησκευτικές και εθνοτικές ομάδες των περιοχών τους (άρθρο 50 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Τα συμβούλια αποτελούν τα σημαντικότερα αμεσοδημοκρατικά όργανα εντός του πολιτικού συστήματος, καθώς διευρύνουν το πεδίο πολιτικής συμμετοχής σε κάθε επίπεδο πολιτειακής οργάνωσης.

Τα ανώτερα διοικητικά όργανα είναι τα Καντόνια, τα οποία σύμφωνα με το

Σύνταγμα αποτελούνται από μία ή περισσότερες περιφέρειες που συνδέονται μεταξύ τους λόγω ιστορικών, οικονομικών, δημογραφικών ή πολιτισμικών χαρακτηριστικών (άρθρο 53 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Κάθε καντόνι διαθέτει ένα νομοθετικό συμβούλιο με τετραετή θητεία τα μέλη του οποίου αναδεικνύονται κατά 60% από ελεύθερες εκλογές και κατά 40% από τους άμεσα και δημοκρατικά εκλεγμένους εκπροσώπους των πολιτικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών επιτροπών (άρθρο 55 παρ. 2 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Το νομοθετικό συμβούλιο είναι επίσης αρμόδιο για την ανάδειξη ενός εκτελεστικού οργάνου, το οποίο χωρίζεται σε επιμέρους θεματικά συμβούλια/ Υπουργεία (άρθρο 56 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016).

Σε ομοσπονδιακό επίπεδο οι πολίτες της Αυτόνομης Δημοκρατίας της Βόρειας Συρίας εκπροσωπούνται στο «Λαϊκό Δημοκρατικό Συνέδριο» (Democratic Peoples' Conference). Πρόκειται για ένα σώμα με νομοθετική αρμοδιότητα το οποίο αποτελείται από 166 εκπροσώπους από όλα τα Καντόνια (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Το «Λαϊκό Δημοκρατικό Συνέδριο» διαμορφώνει τη γενική πολιτική και αποφασίζει τους στρατηγικούς στόχους σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (άρθρο 59 παρ.3 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016), ενώ παράλληλα είναι αρμόδιο για την έγκριση του γενικού προϋπολογισμού της συνομοσπονδίας (άρθρο 59 παρ. 14 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Το συνέδριο ψηφίζει για την ανάδειξη των δύο συμπροέδρων του, καθώς και για την ανάδειξη του εκτελεστικού συμβουλίου το οποίο είναι υπεύθυνο για άσκηση της πολιτικής σε ομοσπονδιακό επίπεδο (άρθρο 62 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Σε κάθε επίπεδο της διακυβέρνησης η δομή και ο τρόπος λειτουργίας των διοικητικών οργάνων παραμένει ο ίδιος. Σε τοπικό, περιφερειακό και ομοσπονδιακό επίπεδο ισχύουν οι αρχές της συμπροεδρίας, δηλαδή η στελέχωση μίας διοικητικής θέσης από δύο άτομα διαφορετικής έμφυλης και εθνικής ταυτότητας (Knapp & Jongerden, 2016 σελ.100), και η ανάδειξη των μελών των συμβουλίων με ποσόστωση 60%-40% μεταξύ των άμεσα εκλεγμένων εκπροσώπων και των εκπροσώπων που αναδεικνύονται από τις επιτροπές αντίστοιχα.

Το Γυναικείο Ζήτημα. Η καταπίεση των γυναικών στη Βόρεια Συρία, όπως και στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής παραμένει ένα από τα μείζονα προβλήματα παραβίασης θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στην περίπτωση των Κουρδιστών γυναικών η καταπίεση ήταν διπλή καθώς αφορούσε τόσο την θέση τους ως γυναίκες όσο και την εθνοτική τους ταυτότητα. Δεν διέθεταν επαγγελματικά δικαιώματα ενώ ήταν αποκλεισμένες από την δημόσια ζωή. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο γάμος

ήταν η μοναδική διέξοδος για την πλειοψηφία των γυναικών, καθώς ήταν ο μόνος τρόπος για να μπορέσουν να βιοποριστούν (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας ήταν και παραμένουν ακόμη και σήμερα ιδιαίτερα διαδεδομένα, όπως και οι βιασμοί και οι γυναικοκτονίες (WHO, 2014).

Το PKK ήδη από την δεκαετία του 1980 υποστήριξε πως η απελευθέρωση των γυναικών αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη μίας διαφορετικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα μετά την υιοθέτηση της ιδεολογίας του δημοκρατικού συννομοσπονδισμού, το γυναικείο ζήτημα αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά-κοινωνικά ζητήματα για το κουρδικό κίνημα. Όπως γράφει ο ίδιος ο Οτσαλάν: *«Η πραγματικότητα της γυναίκας καθορίζει την κοινωνική πραγματικότητα σε μεγάλο βαθμό. Έτσι, κανένα κίνημα δεν έχει πιθανότητα να δημιουργήσει μια πραγματική και βιώσιμη ελεύθερη κοινωνία αν ταυτόχρονα δεν γίνει βασικό κομμάτι της πρακτικής του η απελευθέρωση των γυναικών»* (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Το 1993 ιδρύθηκε από το PKK γυναικείος στρατός με ξεχωριστή διοίκηση την «Ένωση των Ελεύθερων Γυναικών του Κουρδιστάν» (YJAK). Οι γυναίκες που απέρριπταν τον παραδοσιακό τους ρόλο κατατάσσονταν ενεργά στα γυναικεία ένοπλα αντάρτικα σώματα. Στα βουνά, ο ρόλος των γυναικών ήταν πολύ διαφορετικός από ότι στις πόλεις ή τα χωριά. Οι γυναίκες αντάρτισσες οργανώνονταν συλλογικά βάσει των αρχών της αυτονομίας και διεκδικούσαν ίσα δικαιώματα με τους άντρες σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής τους ζωής.

Το 2005 οι γυναίκες της Ροζάβα ίδρυσαν το κίνημα «Αστέρι», με σκοπό την πολιτική μόρφωση των γυναικών αλλά και της κοινωνίας γενικότερα. Σκοπός του κινήματος είναι η πολιτική κινητοποίηση όλων των γυναικών της Βόρειας Συρίας, η ενημέρωση σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των συμβουλίων και η ενεργός συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού γυναικών στο πολιτικό σύστημα. Οι Κούρδισσες μαχήτριες αγωνίζονται προκειμένου να διαφύγουν από την καταπίεση και την αλλοτρίωση των ζώων τους, διεκδικώντας την απελευθέρωση πρώτα για τις ίδιες και στη συνέχεια για όλες τις γυναίκες στην Μέση Ανατολή (Knapp, Flach και Ayboga, 2017).

Στην αρχή της επανάστασης, ο αριθμός των γυναικών που συμμετείχε στις αυτόνομες κοινότητες αυξήθηκε σημαντικά. Οι περισσότερες από αυτές πήραν μέρος στα ένοπλα σώματα του YJA και ήρθαν σε επαφή με τις Κούρδισσες αντάρτισσες, οι οποίες τις μύησαν στην ιδεολογία και την πρακτική της Δημοκρατικής Αυτονομίας. Η επανάσταση βοήθησε ώστε πολλές γυναίκες να αλλάξουν ριζικά τον τρόπο ζωής τους

και να αποκτήσουν αναγνωρισμένα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα εντός των αυτόνομων καντονιών. Το κουρδικό Κοινωνικό Συμβόλαιο κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην θέση και τον ρόλο των γυναικών καθώς και στους αγώνες κατά της πατριαρχίας (άρθρα 12,13,14 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016).

Σε επίπεδο εκπροσώπησης και πολιτικής συμμετοχής, η παρουσία των γυναικείων επιτροπών είναι ιδιαίτερα ισχυρή και στα τέσσερα επίπεδα διοίκησης. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 12 κατοχυρώνεται η αρχή της συμπροεδρίας ή διπλής ηγεσίας για όλα τα συμβούλια και τις επιτροπές από το χαμηλότερο επίπεδο, δηλαδή τις κομμούνες έως και το Λαϊκό Συμβούλιο ή τα δικαστήρια (άρθρο 12 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Σε όλους τους μικτούς θεσμούς εφαρμόζεται το μέτρο της ποσόστωσης φύλου στο 40% (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Κατά συνέπεια, η συμμετοχή των γυναικών στο σύστημα της Δημοκρατικής Αυτονομίας λαμβάνει εντυπωσιακές τιμές ιδιαίτερα αν συγκριθεί με το προηγούμενο καθεστώς αλλοτρίωσης, βίας και καταναγκασμού. Για παράδειγμα στο καντόνι Αφρίν οι γυναικείες οργανώσεις συνιστούν το 65% στους τομείς της άμυνας και της κοινωνίας των πολιτών, σε επίπεδο κομμούνας, συμβουλίων και επιτροπών. Ταυτόχρονα, το 55% των εργαζομένων είναι γυναίκες, ενώ ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης η αναλογία αντιστοιχεί περίπου στο 80% (Knapp, Flach και Ayboga, 2017). Στον τομέα της δικαιοσύνης, το Κοινωνικό Συμβόλαιο προβλέπει τη σύσταση ειδικών γυναικείων συμβουλίων, ενώ υποθέσεις που αφορούν ενδοοικογενειακή βία ή βία κατά των γυναικών δικάζονται αποκλειστικά από τα γυναικεία συμβούλια (άρθρο 68 παρ. 6 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016).

Βάσει των παραπάνω, γίνεται αντιληπτή η προσπάθεια οικοδόμησης μίας νέας κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας με κεντρικό πυλώνα την ισότητα των φύλων. Το κουρδικό κίνημα ακολουθώντας τις αρχές του Δημοκρατικού Συνομοσπονδισμού θέτει προταγματικά τον αγώνα κατά της πατριαρχίας ως απαραίτητο εργαλείο για την συγκρότηση μίας ελεύθερης κοινωνίας, απαλλαγμένης από τον αυταρχισμό και την καταπίεση. Σήμερα στη Ροζάβα υπάρχουν ακόμα πολλές γυναίκες οι οποίες παραμένουν αποκλεισμένες από τα κοινά, είναι οικονομικά εξαρτημένες από τους συζύγους τους ή είναι θύματα ενδοοικογενειακής βίας. Ωστόσο, τα βήματα του γυναικείου κινήματος τόσο στα πεδία των μαχών όσο και στην κοινωνική ζωή είναι εξαιρετικής σημασίας και θέτουν τα θεμέλια για μια ουσιαστική αλλαγή με πρόταγμα την απελευθέρωση και την ισότητα.

Ο τρόπος απονομής δικαιοσύνης. Το δικαστικό σύστημα της Ροζάβα θα μπορούσε να

χαρακτηριστεί ως δυικό, καθώς απαρτίζεται από δύο διακριτά όργανα, τις «Επιτροπές Ειρήνης και Συναινεσης» και τα δικαστήρια (Kakaee, 2020, p. 6). Οι «Επιτροπές Ειρήνης» οι οποίες συγκροτούνται στα χαμηλότερα διοικητικά επίπεδα, δηλαδή στις κομμούνες, στις συνοικίες και τα χωριά αποτελούν την βάση του συστήματος της «κοινωνικής δικαιοσύνης» (Knapp, Flach & Ayboga, 2017, p. 206). Ειδικότερα, στο άρθρο 68 παρ. 1 του Κοινωνικού Συμβολαίου ορίζεται ότι η «κοινωνική δικαιοσύνη» έγκειται στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων παραβατικότητας και εγκληματικής συμπεριφοράς μέσω των διαδικασιών του διαλόγου, της διαμεσολάβησης και της κοινής συναίνεσης σε επίπεδο γειτονιάς ή χωριού, εντός των κομμούνων και των λαϊκών συμβουλίων (Social Contract of the Democratic Federalism of Northern Syria, 2016). Κάθε επιτροπή στελεχώνεται εθελοντικά (άρθρο 69 παρ. 1 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016) και συνίσταται από πέντε έως εννιά άτομα με ποσόστωση ανάμεσα στα φύλα του ύψους του 40% (Ayboga, 2014). Τα μέλη των επιτροπών, όπως και αυτά των δικαστηρίων δεν είναι απαραίτητο να στελεχώνονται αποκλειστικά από νομικούς (άρθρο 69 παρ.1,2 και 4 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Αντιθέτως, το βασικό κριτήριο για την επιλογή αφορά την ικανότητα των υποψηφίων να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντα της εκάστοτε κοινότητας και όχι τις νομικές γνώσεις (Ayboga, 2014).

Πιο συγκεκριμένα, μέσω της εκλογής των μελών των επιτροπών αλλά και των δικαστηρίων χωρίς να είναι απαραίτητη η γνώση της νομικής επιστήμης, η απόδοση δικαιοσύνης καθίσταται υπόθεση όλης της κοινωνίας, η οποία θα πρέπει να αντιμετωπίσει την άδικη συμπεριφορά που παρουσιάστηκε. Με τον τρόπο αυτό ο ρόλος της κοινωνίας καθίσταται πιο ενεργός, καθώς αποδίδεται σε αυτή το δικαίωμα να εκτιμήσει την προκληθείσα ζημιά, να ασκήσει κριτική, να προτείνει και να συμμετάσχει στη διαδικασία λήψης απόφασης σχετικά με την υπόθεση. Οι επιτροπές δεν επιδιώκουν την καταδίκη του κατηγορούμενου μέσω της περιθωριοποίησης, της φυλάκισης ή της τιμωρίας αλλά προσπαθούν να πετύχουν την συναίνεση μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών (Knapp, Flach & Ayboga, 2017, p. 206). Σε περιπτώσεις που αφορούν σοβαρότερα εγκλήματα, οι ποινές που επιβάλλονται αποσκοπούν στην αναμόρφωση του καταδικασθέντος, στον εξαναγκασμό αυτού να υποκαταστήσει τη βλάβη, στην αντίληψη από πλευράς του δράστη του αδίκου της πράξης του και εν τέλει στην σωστή ένταξή του στην κοινωνική ζωή (άρθρο 68 παρ. 3 του Κοινωνικού Συμβολαίου, 2016). Αν το ζήτημα δεν επιλυθεί εντός της κομμούνας τότε η υπόθεση παραπέμπεται σε ανώτερη τοπικά επιτροπή, όπου η ακολουθούμενη διαδικασία παραμένει η ίδια (Kakaee, 2020, p. 6). Σε περίπτωση νέας αποτυχίας συμβιβαστικής

επίλυσης της διαφοράς η υπόθεση παραπέμπεται στα αρμόδια δικαστήρια τα μέλη των οποίων προτείνονται από τα συμβούλια δικαιοσύνης και διορίζονται από τα λαϊκά συμβούλια.

Η ιδιαίτερη μέριμνα που λαμβάνεται προκειμένου να βρεθεί μία συμβιβαστική λύση μεταξύ των μερών μιας σύγκρουσης, αλλά και το γεγονός ότι πρωταρχικός ρόλος της ποινής είναι η δημιουργία συνείδησης του αδίκου στο δράστη, η επανόρθωση της ζημιάς αλλά και η επανένταξή του, καταδεικνύουν ότι η εκάστοτε κοινωνική σύγκρουση θα πρέπει να επιλυθεί εντός της κοινωνίας και χωρίς τον αποκλεισμό του δράστη στη φυλακή, ενώ ακόμα και σε περίπτωση φυλάκισης ο κύριος σκοπός είναι ο σωφρονισμός (Ayboga, 2014). Αυτή η καινοτόμα προσέγγιση, διαφοροποιεί το δικαιοπολιτικό σύστημα της Ροζάβα από τα αντίστοιχα ποινικά συστήματα των αστικών κρατών στα οποία ακολουθείται ένα μοντέλο τιμωρητικής δικαιοσύνης, όπου το κράτος αποτελεί τον μοναδικό φορέα επιβολής ποινικών κυρώσεων μέσω της δικαστικής εξουσίας που κρίνει επί της ενοχής και της εκτελεστικής εξουσίας, που εκτελεί την ποινή. Στον αντίποδα αυτής της διαδικασίας, διαμορφώθηκε η προσέγγιση της αποκαταστατικής/επανορθωτικής δικαιοσύνης, όπου η επίλυση της εκάστοτε προσβολής συντελείται από τους φύσει αρμόδιους φορείς, δηλαδή τους δράστες, τα θύματα αλλά και την εκάστοτε κοινότητα όπου τελείται το έγκλημα (Christie, 1977).

Ο τρόπος με τον οποίο η οργανωμένη κοινωνία αντιδρά απέναντι στο έγκλημα προσδιορίζει τόσο τα ιδεολογικά όσο και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αυτής (Μανωλεδάκης, 2005, σ. 9). Επεκτείνοντας αυτόν το συλλογισμό οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το ποινικό δίκαιο εκτός από μέτρο προστασίας των κοινωνικών αγαθών αποτελεί επίσης και μέτρο ελευθερίας των πολιτών, καθώς μέσω αυτού οριοθετούνται οι συνέπειες της εκάστοτε παράνομης συμπεριφοράς (Μανωλεδάκης, 2005, σ.20). Παρά το γεγονός ότι το δικαίκο σύστημα της Ροζάβα είναι ιδιαίτερα νέο και ως εκ τούτου οι πληροφορίες είναι λιγοστές, διακρίνεται η τάση εκχώρησης της δικαιοδοτικής λειτουργίας στις αποκεντρωμένες κοινότητες των κατώτερων διοικητικά βαθμίδων. Ο προαναφερθείς δυικός χαρακτήρας του κουρδικού συστήματος δικαιοσύνης αντικατοπτρίζει την ύπαρξη τόσο κρατικών όσο και μη κρατικών στοιχείων στην διαδικασία απονομής δικαιοσύνης. Επομένως, ενώ η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών λαμβάνει αρμοδιότητες που παραδοσιακά ανήκαν στην κρατική σφαίρα, το μονοπώλιο της βίας ανήκει στα ανώτερα δικαστικά και εκτελεστικά όργανα. Ειδικότερα, αυτό που διαδραματίζεται στη Ροζάβα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία θεμελιώδους σημασίας μεταφορά της ασκούμενης εξουσίας από

το κράτος στις αποκεντρωμένες και αυτοδιοικούμενες κοινότητες, η οποία όμως δεν έχει φτάσει στο σημείο να θέτει εν αμφιβόλω βασικά στοιχεία της κρατικής λειτουργίας, όπως είναι η επιβολή ποινής.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία αποτελεί μία προσπάθεια μελέτης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης και της διάδοσης των νεοφιλελεύθερων πρακτικών στο σώμα του πολιτεύματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Πολύ περισσότερο, πρόκειται για μία απόπειρα εντοπισμού των παθογενειών των δημοκρατικών κρατών, καθώς και της διατύπωσης προτάσεων, προκειμένου να αμβλυνθούν τα αίτια όξυνσης του φαινομένου διάβρωσης των θεμελιωδών δημοκρατικών αρχών. Βάσει των ανωτέρω, η κύρια υπόθεση εργασίας αφορά το ρόλο της δημοκρατίας εντός των διαδικασιών επίτευξης κοινωνικών αλλαγών, καθώς και τη δυνατότητα διεύρυνσης και εμπάθυνσης του δημοκρατικού κεκτημένου και των συνεπειών, που μπορούν αυτές να επιφέρουν στη βελτίωση της ευημερίας των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων. Βασικό αντικείμενο της έρευνας ήταν η συγκριτική μελέτη πολιτικών συστημάτων και μορφών διακυβέρνησης τα οποία αποτέλεσαν παραδείγματα εναλλακτικής διαχείρισης οικονομικών και πολιτικών κρίσεων, με γνώμονα την διεύρυνση της δημοκρατικής συμμετοχής καθώς και την αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου με σκοπό τον περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων.

Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού ως κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας και πολιτικής πρακτικής στο σύνολο σχεδόν των κυβερνήσεων των δημοκρατικών χωρών στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και ευρύτερα, σε συνδυασμό με τη διαδικασία οικονομικής παγκοσμιοποίησης από την δεκαετία του 1980 και έπειτα καθώς και του ξεσπάσματος της οικονομικής κρίσης του 2008 επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο δημοκρατικό κεκτημένο, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά. Οι μετασχηματισμοί στο οικονομικό επίπεδο επεκτάθηκαν σύντομα στο θεσμικό και πολιτικό πεδίο οδηγώντας σταδιακά τους δημοκρατικούς θεσμούς και τις αρχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε μία κατάσταση ενδογενούς κρίσης, η οποία συνίσταται στην υποβάθμιση του ρόλου της πολιτικής διαδικασίας και των πολιτικών κομμάτων, στην έλλειψη πολιτικών εργαλείων και την ανεπάρκεια των θεσμών άσκησης δημοκρατικού ελέγχου στα όργανα εξουσίας καθώς και στην όξυνση του κοινωνικού και κατά συνέπεια πολιτικού αποκλεισμού από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Η διάβρωση των δημοκρατικών αρχών εντοπίζεται κυρίως σε παράγοντες που σχετίζονται με την υιοθέτηση του νεοφιλελευθερισμού, καθώς και με την όξυνση του

κοινωνικού ανταγωνισμού, όπως αυτή προέκυψε μετά την οικονομική κρίση του 2008. Επομένως, η εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών με σκοπό την συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και τη σταδιακή αντικατάσταση των δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών από αντίστοιχες του ιδιωτικού τομέα, οδήγησαν στην υποβάθμιση του θεσμικού πλαισίου προστασίας των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων δημιουργώντας ρωγμές στον πυρήνα της δημοκρατικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους και των κοινωνικών δικαιωμάτων συνιστά διάβρωση του δημοκρατικού κεκτημένου.

Παράλληλα, καθόλη την διάρκεια αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης παρατηρήθηκαν φαινόμενα ενίσχυσης της κατασταλτικής λειτουργίας των εθνικών κρατών, ενώ σε μεγάλο βαθμό παρακάμφθηκαν νομοθετικά όργανα και μηχανισμοί ελέγχου της εξουσίας, υποβαθμίζοντας τις νομιμοποιητικές λειτουργίες του πολιτεύματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς την υποβάθμιση των δημοκρατικών αρχών ιδιαίτερα μετά το 2009 και την εφαρμογή των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής, καθώς προκειμένου να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση ασκήθηκαν πολιτικές, που έπληξαν τον κοινωνικό χαρακτήρα του κράτους, υποβάθμισαν τον ρόλο του Κοινοβουλίου και την ισχύ του ελληνικού Συντάγματος, ενώ, παράλληλα προωθήθηκαν μέτρα έντονης καταστολής έναντι των πολιτών.

Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις η αντιμετώπιση των πολιτικών και οικονομικών κρίσεων έγινε με τέτοιο τρόπο, ώστε όχι μόνο να προφυλαχθούν οι αξίες και οι αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά ταυτόχρονα να διευρυνθούν τα μέσα και τα πολιτικά εργαλεία που επιτρέπουν την εφαρμογή μίας διαδικασίας ουσιαστικού εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος. Εντός αυτού του πλαισίου, προωθήθηκαν πολιτικές στους τομείς της εθνικής κυριαρχίας καθώς και της ριζοσπαστικοποίησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Σε όλες τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν οι κινηματικές διεργασίες και δράσεις ήταν η κινητήριος δύναμη μεταρρυθμίσεων και αλλαγών. Αυτές ανάλογα με την τρέχουσα ιστορική συγκυρία και τον συσχετισμό των κοινωνικών – ταξικών δυνάμεων, που κυριαρχούσε σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, διέλαβαν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Εντούτοις, ο κοινός άξονας των εξεταζόμενων περιπτώσεων συνίσταται στο ότι δεν πρόκειται απλά για εκλεγμένες κυβερνήσεις με αριστερό προσανατολισμό, που πραγματώνεται μέσω μίας από τα πάνω εφαρμογής ριζοσπαστικών και φιλολαϊκών προγραμμάτων, αλλά

αντιθέτως χαρακτηρίζεται κυρίαρχα από την ενεργό δράση κοινωνικών κινημάτων, που διεκδίκησαν την αλλαγή του πυρήνα των πολιτικών συστημάτων αναφοράς τους, προς την κατεύθυνση του περαιτέρω εκδημοκρατισμού. Απότοκο όλων αυτών των διεργασιών ήταν η εφαρμογή προγραμμάτων που αποσκοπούσαν στην εκ θεμελίων αλλαγή του πολιτικού συστήματος.

Ειδικότερα, σε όλες τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν, προωθήθηκαν προγράμματα κοινωνικού χαρακτήρα, προκειμένου να επιτευχθεί μία δικαιότερη αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου και κατά συνέπεια η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Στις περιπτώσεις δε της Κούβας, της Βενεζουέλας και της Βολιβίας, η εφαρμογή θεμελιωδών μεταρρυθμίσεων που είχαν ως αποτέλεσμα την εμπέδωση του δικαιώματος πρόσβασης της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού σε όλους τους τομείς του οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού βίου έγκειται στον προεξέχοντα ρόλο, που προσδόθηκε στο κράτος ως ρυθμιστή της παραγωγής και της οικονομίας, στην διασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας κυρίως από τις ιμπεριαλιστικές παρεμβάσεις και την κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου. Παράλληλα, εφαρμόστηκαν προγράμματα για την άμεση και ποσοτικά διευρυμένη συμμετοχή των πολιτών στο μεγαλύτερο μέρος των διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Η ποιοτική και ποσοτική αναβάθμιση της άσκησης του δικαιώματος του εκλέγειν αλλά και της πολιτικής συμμετοχής εν γένει είχε ως αποτέλεσμα τη θεσμική αναπροσαρμογή των εξεταζόμενων κρατών προς αυτή την κατεύθυνση. Πιο συγκεκριμένα η διευρυμένη πολιτική συμμετοχή συντελέστηκε μέσω της εφαρμογής αποκεντρωμένων διοικητικών συστημάτων, τα οποία ενθάρρυναν την άμεση εμπλοκή των πολιτών σε τοπικά συμβούλια και επιτροπές, προκειμένου η διαχείριση των θεμάτων και η αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανέκυπταν να επιτυγχάνεται από την ενεργή συμμετοχή του λαϊκού παράγοντα σε τοπικό επίπεδο. Αντίστοιχες απόπειρες λαμβάνουν χώρα στην αυτόνομη δημοκρατία της Βόρειας Συρίας, όπου το κουρδικό κίνημα αν και διαφοροποιείται σε θεωρητικό επίπεδο ως προς την προσέγγιση του κράτους και της εθνικής κυριαρχίας, έχει προχωρήσει στην οικοδόμηση ενός πολιτικού συστήματος βασιζόμενου σε ανάλογες αρχές.

Εντούτοις, παρά τις ομοιότητες σε θεσμικό και δομικό επίπεδο, που παρατηρούνται ανάμεσα στα εξεταζόμενα παραδείγματα, διακρίνονται επίσης διαφοροποιήσεις, οι οποίες εστιάζονται κυρίως στο βαθμό που επετεύχθη ο εκδημοκρατισμός του εκάστοτε πολιτικού συστήματος, βάσει των παραγόντων που

αναλύθηκαν ανωτέρω, δηλαδή της ενίσχυσης των κυριαρχικών δικαιωμάτων και της δημοκρατικής ριζοσπαστικοποίησης των πολιτικών συστημάτων. Πιο συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις της Βολιβίας και της Βενεζουέλας το γεγονός ότι η παρέμβαση στην οικονομία ουδέποτε μετεξελίχθηκε στην οικοδόμηση ενός διαφορετικού μοντέλου ανάπτυξης, προκάλεσε σημαντικές αδυναμίες στα πολιτικά συστήματα των εξεταζόμενων χωρών ως προς την αντιμετώπιση των οικονομικών και πολιτικών κρίσεων που επακολούθησαν.

Ο εξαναγκασμός της κυβέρνησης Μοράλες σε παραίτηση υπό την συντονισμένη απειλή της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων και της αστυνομίας της χώρας, καθώς και οι πραξικοπηματικές απόπειρες αλλά και η αδυναμία διαχείρισης της οικονομικής κρίσης, που ξέσπασε στη Βενεζουέλα λόγω της πτώσης των πετρελαϊκών τιμών σε συνδυασμό με την επιβολή εμπορικών κυρώσεων από τις ΗΠΑ και την ΕΕ, αποδεικνύουν πως δεν τέθηκαν ισχυρά πολιτικά θεμέλια, τα οποία θα διασφάλιζαν την απρόσκοπτη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, οι οποίοι με τη σειρά τους θα ήταν ικανοί να ανασχέσουν τέτοια γεγονότα. Η πολιτική της αφαίρεσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών από το ξένο και εθνικό κεφάλαιο, ως επέκταση των ήδη υπάρχουσών δομών εργατικής αυτοδιαχείρισης που εμφανίζονται στις χώρες αυτές συνοδευόμενη από κεντρική κρατική ρύθμιση της παραγωγικής δραστηριότητας θα μεγιστοποιούσε τις δυνάμεις της εργατικής τάξης και του λαού. Μία τέτοιου είδους εθνικοποίηση όλων ανεξαιρέτως των επιχειρήσεων στρατηγικής σημασίας θα μπορούσε να επιφέρει την αναδιανομή του παραγόμενου πλούτου προς όφελος των ασθενέστερων τάξεων. Περαιτέρω, θα ενίσχυε την ενεργό συμμετοχή του λαϊκού παράγοντα στον τομέα της παραγωγής ως παραπληρωματικού φορέα της διαδικασίας δημοκρατικής λήψης αποφάσεων αλλά και την αποδυνάμωση των δυνάμεων, οι οποίες απεργάζονται αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις, προκειμένου να ικανοποιήσουν τα συμφέροντά τους.

Εν κατακλείδι, σε περιόδους κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος η αντιπροσωπευτική δημοκρατία μπορεί να εκλάβει διαφορετικές μορφές. Αναλόγως του εκάστοτε συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων οι δημοκρατικές αρχές τείνουν να διευρύνονται, να περιορίζονται ή ακόμη και να καταργούνται, επηρεάζοντας άμεσα την δομή και τον χαρακτήρα των πολιτικών συστημάτων, καθώς και τον τρόπο αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου. Στο σημείο αυτό γίνεται φανερή η διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των δημοκρατικών θεσμών και της κοινωνικής

ευημερίας. Σε κάθε περίπτωση που εξετάσαμε, η επίτευξη κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών προς όφελος της πλειοψηφίας του λαού συνοδεύτηκε από την οικοδόμηση θεσμών που αποσκοπούσαν στην διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής. Αντίθετα, η απορρύθμιση και συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, ως διαδικασία συσσώρευσης του παραγόμενου πλούτου στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, συσχετίζεται τόσο ιστορικά όσο και ιδεολογικά με την περιστολή και ποιοτική υποβάθμιση των πολιτικών δικαιωμάτων. Με άλλα λόγια, ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος αποτελεί απαραίτητη και αναγκαία προϋπόθεση για την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων καθώς και για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, αφού μόνο μέσω της απρόσκοπτης και αποτελεσματικής εμπλοκής των πολιτών καθ' όλη τη διαδικασία λήψης αποφάσεων επιτυγχάνεται η διεκδίκηση και εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Bolivarian Republic of Venezuela, Constitution (2009). Ανάκτηση από https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009.pdf?lang=en

Associated Press (2018). *Ecuador leaves Venezuelan-run regional alliance*. Ανάκτηση από <https://apnews.com/article/6a7d8ed8738a475d8b6c276ffa0b761e>

Bolivia's Constitution. (2009). Ανάκτηση από https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf

Charter of the Social Contract. (2014) Ανάκτηση από <https://www.peaceinkurdistancampaign.com/charter-of-the-social-contract/>

Constitution Net (2020). *Constitutional history of Venezuela*. Ανάκτηση από <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-venezuela>

Cuba's Constitution (2019). Ανάκτηση από https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019.pdf?lang=en

Declaration of the First Continental Assembly of Social Movements towards ALBA (2013, May 22). Ανάκτηση από <https://www.alainet.org/en/active/64213>

IACHR (2020). *The Situation of Human Rights in Cuba*. Ανάκτηση από <https://www.oas.org/en/iachr/reports/pdfs/Cuba2020-en.pdf>

IDEA (2020). *The Global State of Democracy Indices*. Ανάκτηση από <https://www.idea.int/gsod-indices/#/indices/world-map>

IWGIA (2019). *Indigenous peoples in Bolivia* Ανάκτηση από <https://www.iwgia.org/en/bolivia.html>

Minority Rights (2018). *Kurds* Ανάκτηση από <https://minorityrights.org/minorities/kurds-2/>

Constitutionnet (2020). *Constitutional history of Venezuela*. Ανάκτηση από <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-venezuela>

Social Contract of the Democratic Federalism of Northern Syria. (2016). Ανάκτηση από <https://vvanwilgenburg.blogspot.com/2017/03/social-contract-of-democratic.html>

Venezuela (Bolivarian Republic of)'s Constitution of 1999 with Amendments through 2009 Ανάκτηση από

https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009.pdf?lang=en

World Bank (2002). *Poverty and Equity* Ανάκτηση από

<https://databank.worldbank.org/source/poverty-and-equity>

World Bank (2010). *Education Statistics* Ανάκτηση από

<https://databank.worldbank.org/source/education-statistics-%5e-all-indicators>

World Bank (2012). *Gini Index* Ανάκτηση από

<https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?end=2018&locations=BO&start=1995>

World Bank (2019). *GDP Growth-Cuba* Ανάκτηση από

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=CU>

ΕΛΣΤΑΤ (2018). *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού*. Ανάκτηση από

<https://www.statistics.gr/documents/20181/2fb5a3de-949d-4d3a-bc54-f7feab07446c>

Σύνταγμα της Ελλάδος (2019). Ανάκτηση από [https://www.e-](https://www.e-nomothesia.gr/syntagma/suntagma-tes-ellados-2019-anatheorememo.html)

[nomothesia.gr/syntagma/suntagma-tes-ellados-2019-anatheorememo.html](https://www.e-nomothesia.gr/syntagma/suntagma-tes-ellados-2019-anatheorememo.html)

Αρχεία - Νόμοι

Αλιβιζάτος, Ν., Πόρισμα, Αθήνα, 2020 62

Νόμος 4073/2020

Υπουργική Απόφαση Γ.Υ. 39Α /2012- ΦΕΚ Β-1002/2-4-2012

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Akkaya, A. & Jongerden, J. (2012). *Reassembling the Political: The PKK and the project of Radical Democracy*. European Journal of Turkish Studies. Ανάκτηση από <http://journals.openedition.org/ejts/4615>
- Anria, S. (2013). *Social Movements, Party Organization, and Populism: Insights from the Bolivian MAS*. Miami: University of Miami. Ανάκτηση από http://www.santiagoanria.com/uploads/3/8/1/6/38169819/anria_santiago_social_movements_party_organization_and_populism_insights_from_the_bolivian_mas.pdf
- Arendt, H. (1963). *On Revolution*. New York: Penguin Books
- Ayboga, E. (2014). The New Justice System in Rojava. *TOA Issue 4*. Ανάκτηση από <http://www.kurdistan-report.de/index.php/archiv/2014/32-kr-175-september-oktober-2014/178-der-konsens-ist-entscheidend>
- Azzellini, D. (2013). *The Communal State: Communal Councils, Communes and Workplace Democracy*. Ανάκτηση από https://radicalecologicaldemocracy.org/wp-content/uploads/2016/04/thecommunalstate_darioazzellini.pdf
- Buxton, J. (2014). *Social Policy in Venezuela Bucking Neoliberalism or Unsustainable Clientelism*. Switzerland: UNRISD. Ανάκτηση από [https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/%28httpAuxPages%29/1D4EF25E12C57738C1257D9E00562542/\\$file/Buxton.pdf](https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/%28httpAuxPages%29/1D4EF25E12C57738C1257D9E00562542/$file/Buxton.pdf)
- Carroll, R. (2012). Bolivia Passes Major Land Reform. *The Guardian*. Ανάκτηση από <http://www.guardian.co.uk/world/2006/nov/29/bolivia>
- Christie, N. (1977). Conflicts as Property. *The British Journal of Criminology*
- Cusak, A. (2019). *Venezuela, Alba and the limits of Post neoliberal Regionalism in Latin America and the Caribbean*. London: London School of Economics and Political Science. Ανάκτηση από https://books.google.gr/books?id=egFkDwAAQBAJ&pg=PA53&lpg=PA53&dq=alba+venezuela&source=bl&ots=o0U_0UG6Q4&sig=ACfU3U0Igev7SvILoxRbRerp3eWjhAaymA&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwj8q6CD6aDuAhWQ_aQKHVJ_DYIQ6AEwBXoECBQQA#v=onepage&q=alba%20venezuela&f=false

Damián Fernández, D. & Hansing, K. (2008). *Social Justice in Cuba: Now and in the Future*.

Erikson, D., Lord, A. & Wolf, P. (2002). *Cuba's Social Services: a review of education, health and sanitation*. World Bank. Ανάκτηση από http://documents1.worldbank.org/curated/en/226411468770628492/310436360_20050276101005/additional/28008.pdf

FAO, IFAD, UNICEF, WFP, & WHO. (2019). *The State of Food Security and Nutrition in the World*. Ανάκτηση από <https://www.unicef.org/media/55921/file/SOFI-2019-full-report.pdf>

Farthing, L. (2019). An Opportunity Squandered? Elites, Social Movements, and the Government of Evo Morales. *Latin American Perspectives*(224 Vol. 46). Ανάκτηση από <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0094582X18798797>

Fox, M., Martinez, C. & Farrell, J. (2010). *Venezuela Speaks! Voices from the Grassroots*. Oakland: PM Press

Garcia Linera, A. (2006). State Crisis and Popular Power. *New Left Review*. Ανάκτηση από <https://newleftreview.org/issues/ii37/articles/alvaro-garcia-linera-state-crisis-and-popular-power>

Garcia Linera, A. (2010). The State in Transition Power Bloc and Point of Bifurcation. *Latin American Perspectives*, p. 34-47

Gigler, B. (2009). *Poverty, inequality and human development of indigenous*. Georgetown University, Center for Latin America Studies. Ανάκτηση από <https://pdba.georgetown.edu/CLAS%20RESEARCH/Working%20Papers/WP17.pdf>

Guanche Zaldivar, J. (2011). *Democracy in Cuba*. Estudos Avancados. Retrieved from https://www.scielo.br/pdf/ea/v25n72/en_a03v25n72.pdf

Gunes, C. (2019). Unpacking the Democratic Confederalism and Democratic Autonomy: Proposals of Turkey's Kurdish Movement. In O. Akbulu, & E. Aktoprak, *Minority Self-Government in Europe and the Middle East* (pp. 246- 267). Boston: Brill Nijhoff.

- Harris, D. & Azzi, D. (2006). *ALBA Venezuela's answer to "free trade": the Bolivarian alternative for the Americas*. Sao Paulo. Ανάκτηση από <https://focusweb.org/pdf/alba-book.pdf>
- Hernandez, R. & Dilla, H. (1991). Political Culture and Popular Participation in Cuba. *Latin American Perspectives*(69), pp. 38-54
- IBP (2009). *Latin America Energy Policy and regulations handbook. Volume 1: Strategic information and programs*. Washington: International Business Publication.
- IDEA (2008). Direct Democracy. The International IDEA Handbook. Stockholm. Ανάκτηση από https://www.idea.int/sites/default/files/publications/direct-democracy-the-international-idea-handbook_0.pdf
- Janicke, K. (2008). *Summit of the Bolivarian Alternative (ALBA) Concludes in Venezuela*. Venezuelanalysis. Ανάκτηση από: <https://venezuelanalysis.com/news/3104>
- Kakae, M. (2020). *Democratic Confederalist Approaches to Addressing Patriarchal Violence Within the Justice System*. Capitalism Nature Socialism Ανάκτηση από <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10455752.2020.1751222>
- Kenworthy, E. (1985, April). Cuba's Experiment with Local Democracy. *Journal of Community Psychology Volume 13*, pp. 194-203
- Knapp, M., & Jongerden, J. (2016). *Communal Democracy: The Social Contract and Confederalism in Rojava*. Comparative Islamic Studies.
- Kozarek, K. (2017). *Venezuela's Communes: A Great Social Achievement*. Venezuelanalysis. Ανάκτηση από: <https://venezuelanalysis.com/analysis/13520>
- Lambie, G. (2007). Reinforcing participatory democracy in Cuba: an alternative development strategy? . *Democratization Vol.6 No.3*, pp. 30-61.
- Latin American and Caribbean Economic System (2015). *The Bolivarian Alliance for the Peoples of Our America, Peoples' Trade Agreement (ALBA-TCP)*. Caracas: SELA
- Marinelli, S. (2018). *The Use of Force of Turkey in Rojava after the Capture of Afrin. Consequences for International Law and for the Syrian Conflict*. Ανάκτηση από

<https://internationallaw.blog/2018/03/26/the-use-of-force-of-turkey-in-rojava-after-the-capture-of-afrin-consequences-for-international-law-and-for-the-syrian-conflict/>

Mesa-Lago, C. (1998). *Assessing Economic Performance and Social Performance in the Cuban Transition of the 1990's*. World Development.

Mesa-Lago, C. & Vidal-Alejandro, P. (2010). The Impact of the Global Crisis on Cuba's Economy and Social Welfare. *Cambridge University Press*, σσ. 689–717.

Ανάκτηση από

https://www.researchgate.net/publication/259404455_The_Impact_of_the_Global_Crisis_on_Cuba's_Economy_and_Social_Welfare

Monzon, R. (2020). *Introducing private-property rights to Cuba: How Cuba's New Constitution paves the way for economic growth*. Ανάκτηση από

<https://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol152/iss1/28/>

Oikonomakis, L., & Espinoza, F. (2014). Bolivia's MAS and its actual relation with the movements that brought it to state power. In R. Stahler-Sholk, H. Vanden, & M. Becker, *Rethinking Latin American Social Movements: Radical Action from below*.

London: Rowman & Littlefield. Ανάκτηση από

https://www.researchgate.net/publication/311717722_Bolivia's_MAS_and_Its_Relation_with_the_Movements_That_Brought_It_to_State_Power

PAHO (2006). *Barrio Adentro: Right to Health and Social Inclusion in Venezuela*. Caracas. Caracas: PAHO.

Pineo, R. (2016). *Progress in Bolivia: Declining United States Influence and the Victories of Evo Morales*. SAGE Publications. Ανάκτηση από

https://www.researchgate.net/publication/312406225_Progress_in_Bolivia_Declining_the_United_States_Influence_and_the_Victories_of_Evo_Morales

Radpey, L. (2015). *The Kurdish Self-Rule Constitution in Syria*. Oxford: University Press. Ανάκτηση από

https://www.researchgate.net/publication/284880028_The_Kurdish_Self-Rule_Constitution_in_Syria

Rochlin, J. (2007). Latin America's left turn and the new strategic landscape: the case of Bolivia. In Cameron, M. & Hershberg, E. *Latin America's Left Turns: Politics, Policies, and Trajectories of Change*, Boulder: Lynne Rienner pp. 1327-1342.

Schilling-Vacaflor, A. (2011). *Bolivia's New Constitution: Towards Participatory Democracy and Political Pluralism?* Amsterdam: Centre for Latin American Research and Documentation.

Serrate, C. (2019, October). Universal Health in Cuba: Healthy Public Policy in All Sectors. *MEDICC Review*, pp. 74-77.

Shoaei, M. (2012). *MAS and the Indigenous People of Bolivia*. University of South Florida. Ανάκτηση από <https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5597&context=etd>

Suggett, J., & Pearson, T. (2009). Peacefully Over whether to Amend Constitution. *Venezuelanalysis*. Ανάκτηση από <https://venezuelanalysis.com/news/4212>

Tockman, J. (2017). The Hegemony of Representation: Democracy and Indigenous Self-government in Bolivia. *Journal of Politics in Latin America*. Ανάκτηση από <https://journals.sub.uni-hamburg.de/giga/jpla/article/download/1059/1059-1097-1-PB.pdf>

United Nations (1995). *World Economic Report, 1953-1954*. New York. Ανάκτηση από https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_archive/searchable_archive/1954_WESS_Full.pdf

Uriarte, M. (2002). *Cuba, Social Policy at a Crossroads: Maintaining Priorities, Transforming Practice*. University of Massachusetts Boston. Ανάκτηση από https://scholarworks.umb.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1114&context=gaston_pus

Vassallo, J. (2010). *The Bolivarian Alliance for the Americas: The Destabilizing Impact on Latin America*. International Studies Masters. Ανάκτηση από <https://core.ac.uk/download/pdf/48616107.pdf>

Villa, R. (2005). *Venezuela: political changes in the Chávez era*. Sao Paulo: University of Sao Paulo.

Weisbrot, M., & Sandoval, L. (2007). *The Venezuelan Economy in the Chávez Years*. Washington: Center for Economic and Policy Research. Ανάκτηση από https://www.cepr.net/documents/publications/venezuela_2007_07.pdf

WHO (2014). *Global Status Report on Violence Prevention*. Ανάκτηση από https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/

Wilde, M. (2017). Contested spaces: the communal councils and participatory democracy in Chavez's . *Latin American Perspectives*.

Ελληνόγλωσση

Bookchin, D. (2020). *Πως οι ιδέες του πατέρα μου βοήθησαν τους Κούρδους να δημιουργήσουν μια καινούρια δημοκρατία*. Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων

Cannon, T. (1987). *Η επαναστατική Κούβα*. Αβάνα: Jose Marti

Cohn, T. (2009). *Διεθνής Πολιτική Οικονομία: Θεωρία και Πράξη* (επιμ. μτφρ. Θ. Βασιλείου & Ν. Λούντος,) Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2008)

Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*. (επιμ. μτφρ. Α. Κιουπκιολής,) Αθήνα: Εκκρεμές. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2003)

Deppe, F. (2013). Αυταρχικός καπιταλισμός. *Εισήγηση στην Έβδομη Ετήσια Διάλεξη προς τιμήν του Νίκου Πουλαντζά* (επιμ. μτφρ. Φ. Α. Αλεξοπούλου). Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς. Ανάκτηση από <https://poulantzas.gr/wp-content/uploads/2014/11/deppe-hell.pdf>

Garcia Linera, A. (2015). *Κράτος, Δημοκρατία και Σοσιαλισμός. Μια ανάγνωση με αφετηρία τον Πουλαντζά*. (επιμ. Ε. Φινάλης, μτφρ. Σ. Συλλιγγαρδάκη) Αθήνα: Ασυνέχεια.

Graeber, D. (2013). *Χρέος: Τα πρώτα 5.000 χρόνια*. (επιμ. Α. Αναγνωστόπουλος, μτφρ. Γ. Βογιατζής, Γ. Καράμπελας & Γ. Πεδιώτης) Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2011)

- Harnecker, M. (2015). *Ιδέες για τον Αγώνα/ Εργαλεία Πολιτικής*. (επιμ. Χ. Γιοβανόπουλος, μτφρ. Σ. Συλλιγγαρδάκη & Ν. Λάιος) Αθήνα: Ασυνέχεια.
- Harnecker, M. (2007). *Πραγματοποιώντας το αδύνατο. Η Αριστερά στο κατώφλι του 21ου αιώνα*. (επιμ. Β. Πισσίας, μτφρ. Δ. Κουφοντίνας) Αθήνα: Οδυσσέας.
- Harvey, D. (2007). *Νεοφιλελευθερισμός, Ιστορία και Παρόν* (μτφρ. Α. Ανδριανού). Αθήνα: Κατανιώτη. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2005)
- Held, D. (2003). *Μοντέλα Δημοκρατίας*. (επιμ. Μ. Τζιαντζή, μτφρ. Μ. Τζιαντζή) Αθήνα: Πολύτροπον. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2000)
- Klein, N. (2010). *Το Δόγμα του Σοκ*. (επιμ. Δ. Γιανναρούδη, μτφρ. Α. Φιλιππάτος) Αθήνα: Λιβάνη. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2007)
- Knapp, M., Flach, , A., & Ayboga, E. (2017). *Η επανάσταση στη Ροζάβα. Δημοκρατική Αυτονομία και γυναικεία απελευθέρωση στο συριακό Κουρδιστάν*. (μτφρ. Άπατρις,) Αθήνα: Άπατρις. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2016)
- Lenin, V. (1976). *Κράτος και Επανάσταση*. (μτφρ. Α. Σολάρο) Αθήνα: Θεμέλιο. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1919)
- Lenin, V. (2012). *Οι θέσεις του Απρίλη*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Luxembourg, R. (1980). *Ρώσικη Επανάσταση*. (μτφρ. Α. Στίνας) Αθήνα: Ύψιλον.
- Ocalan, A. (2017). *Δημοκρατικός Συνομοσπονδισμός*. Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες.
- Olivera, M. (2014). *Το νερό πέρα από το κράτος: Οι επιτροπές νερού της Κοτσαμπάμπα συνεχίζουν τις παραδόσεις της ιθαγενικής αυτονομίας της Βολιβίας, απέναντι σε ένα πρόσφατα επανιδρυμένο αλλά άκρως συγκεντρωτικό κράτος*. (μτφρ. Θ. Καρυώτης,) Ανάκτηση από <https://eclass.aegean.gr/modules/document/file.php/GEO114/nerobolivia.pdf>
- Schmidt, M. (2004). *Θεωρίες της Δημοκρατίας*. (επιμ. Δ. Δώρος, μτφρ. Ε. Δεκαβάλλα) Αθήνα: Σαββάλας.
- Αθανασιάδου, Ο. (2011). *Οι αμεσοδημοκρατικοί θεσμοί στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία: σύζευξη ή σύγκρουση; Constitutionalism*. Ανάκτηση από

<https://www.constitutionalism.gr/2211-oi-amesodimokratikoi-tesmoi-stin-antiproswpeytiki/>

Αρνου, Π. (2015). *Παγκοσμιοποίηση, νεοφιλελευθερισμός και κρίση: επιδράσεις στο δημοκρατικό κεκτημένο* (Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Ανάκτηση από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/36738#page/1/mode/2up>

ΕΥΤΟΠΙΑ (2015). *Το κουρδικό πείραμα για τη δημοκρατική αυτονομία*. (μτφρ. Ε. Καραπάνου) Αθήνα: ΕΥΤΟΠΙΑ.

Καΐδατζής, Α. (2018). *Η κατάσταση εξαίρεσης στην ελληνική συνταγματική πρακτική και νομολογία*. Ανάκτηση από https://www.academia.edu/10374183/%CE%97_%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE

Καλτσώνης, Δ. (2007). *Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία στο Σύνταγμα της Κούβας. Κράτος και δίκαιο στον 21ο αιώνα*. Αθήνα, Νοέμβριος.

Καλτσώνης, Δ. (2009). *Το δίλημμα της Μπολιβαριανής δημοκρατίας: Κράτος και Δίκαιο στη Βενεζουέλα του Ούγκο Τσάβες*. Αθήνα: Ξιφαράς.

Καλτσώνης, Δ. (2014). *Δίκαιο και κοινωνία στον 21ο αιώνα: Δίκαιο, Οικονομική Κρίση και Δημοκρατία*. Αθήνα: Τόπος.

Καλτσώνης, Δ. (2018). *Δημοκρατία και Κρίση*. Στο Μ. Αγγελίδης, Μ. Σπουρδαλάκης, & Μ. Σπουρδαλάκης (Επιμ.), *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην δημοκρατία τον 21ο αιώνα* (σσ. 197-208). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Καλτσώνης, Δ. (2019). *Το νέο κουβανικό Σύνταγμα. Μαρξιστική Σκέψη* (28), σσ. 408-424. Ανάκτηση από <https://www.academia.edu/38549841/>

Καλτσώνης, Δ., Μαριόλης, Θ. & Παπουλής, Κ. (2017). *Μετωπικό Πρόγραμμα Διεξόδου από την κρίση*. (επιμ. Α. Αλαβάνου) Αθήνα: Κοροντζή.

Καμτσίδου, Ι. (2013). *Constitutionalism*. Ανάκτηση από Οικονομική κρίση, Σύνταγμα και δημοκρατία: <https://www.constitutionalism.gr/kamtsidou-oikonomiki-krisi-syntagma-dimokratia/>

- Μακρής, Σ. (2011). *Η διαβούλευση ως φιλοσοφική θεωρία της δημοκρατίας: Κανονιστικές, διαδικαστικές και κριτικές όψεις*. Αθήνα: Επιθεώρηση Ατομικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων.
- Μανιάτης, Θ. (2014). *Η πολιτική οικονομία του κράτους πρόνοιας και ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.
- Μανιτάκης, Α. (2009). *Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Μανωλεδάκης, Ι. (2005). *Ποινικό Δίκαιο*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Μαρξ, Κ. (2001). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. (επιμ. Λ. Αξελός, μτφρ. Ένωση Ελλήνων Εξωτερικού) Αθήνα: Στοχαστής (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1871)
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1975). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Παπαδοπούλου, Λ. (2013). *Μορφές «Άμεσης Νομοθεσίας»: Δημοψήφισμα και Λαϊκή Νομοθετική Πρωτοβουλία Constitutionalism*. Ανάκτηση από https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2013/07/2013_Papadopoulou.Lina_Laiki.nomothetisi.ISTAME.pdf
- Πουλαντζάς, Ν. (2008). *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*. (μτφρ. Γ. Κρητικός) Αθήνα: Θεμέλιο (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1978).
- Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). Το κομματικό φαινόμενο: εξέλιξη και συγκυρία. Στο Δ. Τσάτσος, Ξ. Κοντιάδης, & Ξ. Κοντιάδης (Επιμ.), *Το Μέλλον των Πολιτικών Κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σωτηρέλης, Γ. (2012). *Το Σύνταγμα στην εποχή της κρίσης. Προς έναν νέο Συνταγματισμό*. Constitutionalism. Ανάκτηση από <https://www.constitutionalism.gr/syntagma-krisi-neosyntagmatismos/>
- Χαραλάμπης, Δ. (1998). *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη νεωτερικότητα: πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Χρύσης, Α. (2014). Ανάκτηση από Δημοκρατία εναντίον Φιλελευθερισμού:
Μαρξιστική προσέγγιση: <http://www.kordatos.org/Default.aspx?tabid=4349>